

विकल्पे तस्य समानशब्दसङ्केतग्रहणमिति निरुक्तम् । अत्र तद्विहितवृत्तिभि-
रेवोपपादनात् अत्रोक्तभिः । कल्पनाकोषस्यानन्तप्रसरतया तत्रा-
वस्थापकत्वादिति चेन्न शब्दानुसन्धानविशेषेण जायमानत्वात् ।
तथापि तदासमावेश्येति चेत् किमेकशब्देन विसर्गाभावेऽपि समान
शब्दसङ्केतग्रहणासमावेश्यादेकाकारपरामर्शः तत्सङ्गावे वा । न ताव-
दायः नानासाक्षादिमद्यन्तिवत् कर्गलोचनवाद्यद्युक्तलिङ्गादिष्वपि
गोशब्दसङ्केतग्रहणासमावेश्यासमाविधेयत्वादानुगमप्रसङ्गात् । इह
शब्दायमर्थ इति चेत् सोऽयं साक्षादिमतीक्य अन्तिगु साधारणं रूपं
न यदस्ति पश्यति तु गोशब्दवाच्येन दृक्त्वमिति किमत्र वक्तव्यम् ।
भूतं यच्चिरमेवास्तु लोचनमिति शब्दनिर्दिष्टतरेणापि वक्तुमिति चेत्
शब्दं नतु व्यवहारस्त्वन्मूलो विपर्ययासयितुम् । नन्वेतावतापि विकल्पः
सिद्ध्यतनुभवस्तु तथं सवस्तुविकल्पसिद्धेरेव । कथमस्त्य सवस्तुव-
तेति चेत् शब्दवासनादिकारणान्तरविध्वंसादिति वृष्णीं भव । अन्त-
रालोक्यमिति नेमिसम्मत इति चेत् उपलब्धिकारणाभावात् । पिच्छश्च
कुच्छे बद्धवत् कुतो नेमिसम्मत इति चेन्न अगन्तव्यत्वात् भेदेन तूपलब्धत-
यः । पिच्छान्तरासंसर्गिणि पिच्छेन भूयमाने तत् संसर्गितयानुभवात् ।

नापि द्वितीयं बाधकम् अवयविसमानयोगोद्यमेतत्वात् । जाय-
मानपिच्छसम्पन्नाभ्युपगच्छेदप्रतिपक्षमात्रासत्त्वादनुत्पादाच्चेति चेत्
तथं पुनस्तत्तासत्त्वं तया व्यञ्जयि । तत्र सत्त्वे तत्रत्याकाशादे-
रपि गोलप्रसङ्गादिति चेन्न वा यत्तत् पञ्चादपि तत्रत्याकाशादिना
सम्पद्यते । येन न पिच्छेन सम्पद्यते न तत्र कदापि तद्भास्ति
तत् कुतोविरोधः । अथ पिच्छमन्तर्गदुत्पादाद्योपलब्धतया
तथेति व्यवहारः तदा तदुपसर्गस्यापसर्गोत्पत्तिविनाशैरेव तदुप-
पत्तौ न बाधोपपत्तिः अपरादेभिरपि धानुम्बस्य जगदादम्बरः ।
तथाहि पिच्छमधिकृत्योपसर्गस्यापसर्गवामात्र तदुपलब्धितं देश
मधिकृत्य न सत्तासत्त्वे सामान्यस्येति किं चेन्न सत्त्वं तयाप्यनुत्पत्ते

प्रिये तस्यासत्त्वं सुखभवेव तदसत्त्वादिति हृदयं तत्र सम्भवत्वात्
 योर्द्वितीयानुपेक्षात् सम्बन्धासम्बन्धत्वे तु द्वितीयापेक्षे तत्तत्तत्ता
 सति नास्तीति कोऽर्थः तेनासत्ता न सम्बन्धतइति । तच्चैवमेतत्
 प्रख्यात् कथं सम्बन्धयामिति चेत् तस्य सत्त्वात् असम्बन्धत्वस्य तदसत्त्वं
 प्रयुक्तत्वात् ततः प्रागसन् पिबः प्रख्यात् कथमुपपद्यतामिति चेत्-
 निष्ठा सा च सत्त्वात्वादसम्बन्धतत्त्वभुक्तायान्ति । तथापि सामा-
 न्यतद्वतारत्यन्तभेदे कथं सामानाधिकरण्यामिति चेत् किमिदं समाने
 नाधिकरण्येन हि सम्बन्धः सामानाधिकरण्यं तस्य च भेदेन को
 विरोधइति नाधिगन्तव्यम् । गवान्मयोऽपि तथाभावप्रसङ्गइति चेत्
 ननु व्यतिरेकदृष्टान्तस्यानं तत् ननु विरोधस्यानं तच्च नैवतनयोपि
 यदि कश्चिददृष्टान्तः स्यात् परिहृयमानानामपि तथाभावप्रसङ्ग
 इति क नाम दुर्लभं तथापि विज्ञेयोवाच्य इति चेत् कश्चि खाभा-
 विकोविज्ञेयो यत् किञ्चिदेव केनचित् सम्बन्धं न सर्वं सर्वजोति ।
 अग्नौ गो निधमोपि स्वभावादेव किञ्च स्यादिति चेत् एकस्यानेक
 सम्बन्धे अनेकस्य चैकसम्बन्धे अविरोधात् एकानेकयोरेकैकव्यवहार
 विरोधादिति । नापि ज्ञानतोबाधकं तत्त्वत्वप्रतिक्रियस्यानुभव
 बाधितत्वात् कारणप्रतिक्रियस्य च तस्य जन्मनैवापुनरात्मात् एकत्व
 प्रतिक्रियस्य च विरुद्धधर्माभासविरुद्धप्रतिहतत्वात् धारोप्यापारो-
 प्यादेरसिद्धेः विषयप्रतिक्रिय तन्नामात्मस्य धतिकोत्तमप्रकृतात्
 तदप्रतिक्रियस्य च दर्शितत्वात् इन्द्रियजन्यप्रतिक्रियस्य चेन्द्रियजन्य
 व्यतिरेकानुविधानबाधितत्वात् साक्षात्कारित्वविश्रान्ते च तदनु-
 विधानस्याव्यभिचारात् । अन्यथा निर्विकल्पकस्याप्यनिन्द्रियजन्य
 प्रसङ्गात् कामानुरक्तानिर्वीक्ष्यमानस्य तदन्तरेणानुपपत्तेः बाधका-
 भावाच्च दर्शनव्यापारौघाधिकत्वकल्पमानवकाशात् स्वभावे वा विष-
 यैककल्पनावा अपि प्रसङ्गात् । इन्द्रियमनयोः साक्षात्कारादिस
 मनन्तरप्रत्ययमहिमनामेव साक्षात्कारिनिकल्पोपपत्तौ । तद्विपरी-

तानुत्पत्तिप्रसङ्गात् प्रथममनुत्पत्तेः । पूर्वोक्तकारादिसङ्कारिवैधुर्म्यं
निवन्ममत्वादिसंश्लेषादिव् ।

अथ तर्हि प्रयोजनानुरोधादयोऽस्तीत्यारः सर्वधर्मावाप्तव-
त्तिद्विर्हि परमं प्रयोजनम् । अल्पमात्रविधूयनेन शम्भरीरोदारसमा-
वृत्तिसमन्वितमादिति चेत् निष्प्रमात्रकमिदं च अदृष्ट्यात् प्रमात्रस्यापि
न प्रत्यक्षानुमाने आत्मनश्च न किञ्चिदस्तीति त्वयैव ग्रहितः
त्रिष्य । नचैवं चेतनोऽप्राप्तितुमपि शक्यते स्ववाग्विरोधस्योद्भूत-
त्वात् । तथाहि शब्दस्य वाचिदपि वस्तुनि मानक्षिप्तः वाचविधि-
व्यवहृतिः किमिहास्ति नेवा । अस्त्वैव चेत् वचनमिति न दूष-
यानि । नचैव चेत् स्ववचनप्रतिरोधसिद्धिः । इति तत्रैव विमथ-
सङ्कारमन्त्रेण श्लोकः । न चास्माकमिव तदाप्यत्र मूकत्वेव शब्दं
सर्वथा वचनविरोधे ह्युदासीनस्य स्या शोभते । नचात्र विधा-
विरोधः कश्चित् । नच त्वमुदासीनः प्रयोजने प्रवृत्तत्वात् । तस्मादस-
मङ्गुचिदीपिकया ध्यानाध्वंसविधिमनुकथयति आगमस्य तत्त्वार्थ-
परित्यग्निर्वाविरोधे न स्वर्गाप्रवर्गाधिनां प्रवृत्तिः सिद्धतीति प्रयो-
जनमस्य विचारस्यैव परं सुन्दरम् । तस्माच्छब्दैः किं वाच्यमित्यनु-
योगे किं प्रतिभासादद्याध्वससायात् यदा तत्त्ववदिति विकल्पस्योऽन्धा-
पोद्गाकारोऽन्यापोद्गस्यस्य च न किञ्चिदिति ममेव यत् प्रत्युक्तम् ।
तत्र प्रथमे समर्थविपर्यासः विकल्पाकारस्य समवायिवयत्वात् । द्वि-
तीये तु प्रवृत्तिविपर्यासः अदृष्टे निवामकरभावात् । तृतीये स्ववाग्वि-
रोधः अस्त्वैवार्थस्थानेन तत्त्वतावचनान् अवचने वा तत्त्वतोऽनुत्तर-
त्वादिक्रयसंहारः तत्सिद्धमेतत् न शक्तिरत्वमात्मनि बाधकमिति च

विज्ञानवादिनि ज्ञानरूपे वाङ्ममेव नास्ति कुत आत्मेति चेत्
स तावद्विदं एतेषां च किं ते प्राज्ञप्राज्ञकभावेन परमार्थ-
सतोऽस्तीति विवक्षितः उतापोऽभिज्ञातीयत्वम् । अथ प्राज्ञाज्ञ

स्थालीकत्वमिति । तत्र प्रथमे साधो यः कश्चिदेतुल्यसादीयते सञ्ज्ञाय-
लम्भनियमो वा साक्षात्त्वं वा प्रकाशमानत्वं वा स साक्ष्यमाभासः ।
तथाहि नीलध्वज्यादिपरस्परविरुद्धाकारनिकरावगाहिविज्ञानमनु-
भूयते तदिदं तस्य लब्धघाय ह्येतोत्थापनम् । यदि हि मिश्रः प्रत्यक्षीक
धर्मानुल्लिखेत् कथमेकं सप्तदात्मकं भवेत् न चेदुल्लिखेत् कथं तदाकारं
नाम स्वसम्बन्धस्यानुल्लिखितरूपाभावात् वास्तव्यैवविधिविरुद्धधर्मा-
ध्यासादयं तच्चात्तेऽप्यभेदेऽर्थक्रियाचेतनप्रवृत्तीनां सङ्गरप्रसङ्गात्
विवेचनानुपपत्तिप्रसङ्गाच्च । ननु विज्ञानस्य नहि तस्यार्थक्रियाधीनं
सत्त्वम्, अपि तु प्रतिभासमात्राधीनम् । नापि तत्पार्थक्रियार्थिनः
काचित् प्रवृत्तिः स्वसंवाहिविज्ञानप्रवाहातिरिक्तायाः स्वर्थक्रियाया
कदर्थिनत्वाभावात् । विवेचनाभावस्यापि परमो निर्वासः । स्वतन्त्रिदि
तद्रूपत्वादिति चेत् तत्किमप्यपरिहृतशान्तेरान्नमप्यद्विब विज्ञानमा
साद्य व्यासजकुचादेरिव नीलध्वज्यादेः शान्तितकविरोधस्यागो नि-
भूतवैराग्यो तत्प्रवृत्त्यागो वा । न तावत् प्रथमः परस्परनिषेधविशि-
नान्तरीयकविधिनिषेधयोर्विरोधो जगति विरोधोच्छेदप्रसङ्गात् ।
नयेवमस्त्विति उत्तरेषु निर्हतिः कथमप्युक्तव्यतायाः अनिरुद्धोः
सावन्मात्रविरोधत्वाच्च विरोधस्तु । तत्सिद्धिरेव न भेदसिद्धिरतो न
द्वितीयोपि सक्तु वाक्ये विरोधपाकनाय विरोधो दक्षितः स तेवासंबाधु
यदि हि विरुद्धधर्माध्यासस्य भेदसाधकत्वं प्रति समासासः किमर्थं
क्रियां प्रति नियमोपस्थासेन नयेत्तथापि किन्तेन सोऽपि स्वार्थक्रिययो
विरुद्धधर्माध्यासेन भेदे सति स्यात् । अन्यच्च यथा वाक्ये र्थक्रियां प्रति
निमित्तो न स्यादिति दृष्टव्यं तथा चानेपि प्रतिभासनियमो न स्यादिति
दृष्टव्यम् । न प्रतिभासासाङ्गव्यवयवः सञ्ज्ञैव प्रतिभासोपि स्यादिति
चेन्न सञ्ज्ञानुपलम्भमसाङ्ग्यं तूमः किन्तु नीलस्यैव प्रीतत्वेन प्रीतस्यैव
नीलत्वेनानुपलम्भं सत्यं मूलं सर्वविरोधानाम् । अन्यथोपलम्भा-
नुपलम्भयोरेवसिद्धिरेव यदपि नोपलम्भ्यतइत्युच्यते तद्रूप्यलम्भत-

यत्तु यदिदमन्वादिक्प्रमुपलभ्यते तज्ज्ञापयन्त्यते इत्युक्तौऽपि निवृत्तौ ।
 तेनात्मना ज्ञापयन्त्यत इति चेत् यत् किं सङ्क्षेपवत्त्वमेपि नीलात्मना
 पीतमुपलभ्यते यतो न विरोधः स्यात् तस्यादुभावपि विरोधो समौ
 क्षमौ चाभेदविसर्जनं केवलमेकस्य प्रोक्तिः सुभगाभिकन्यायेन यदि
 स्यात् एतेन विवेचनाभावोपि निरुक्तः आकारयोरसंभेदेन वेदन
 स्यैव विवेचनत्वात् अपि च क्षणिकतायामेकपुरुषापेक्षया वाच्य
 स्यापि कुतो विवेचनं नानापुरुषापेक्षयापि सन्दिग्धं परेण पर-
 क्षावेदनात् वा सन्देह इति चेत् चाभेदेनैव तत्त्वविवेचनं सौम्यं
 तथा च किन्तेनोपपन्नस्तेनापि । तज्ज्ञातीयस्य तु मास्त्वर्वादिज्ञानस्यापि
 विवेचनमेवेति स्वसम्भेदनाधितोऽयं विरुद्धधर्माध्यासो न भेद
 साधक इति उच्यते गुणकं समेदमेनैवाप्य साधितत्वात् । द्विनस्तु
 तर्हि प्रकाशमानतामेकत्वं विरुद्धधर्माध्यासोपेक्षतां तथाप्येकत्वानेक
 त्वविकलनीलायाकारप्रकाशस्वरूपे किमाद्यातमिति चेत् तदिदं
 भेदः क्षेत्रजिनायनं नियताकारत्वमेव क्षेत्रत्वमनियताकारत्व-
 चानेकता तद्विकृतौ च न नीलाकारं नापि नीलप्रोतायाकारमित्य
 भाकारमेवावशिष्यते ।

स्यादेतत् पारमार्थिको विरुद्धधर्माध्यासो भेदहेतुरथ कात्प-
 निक इति चेत् एवन्तर्हि सुतरामयत्तसिद्धं स्फटिकवद्भेदस्य निरा-
 कारमुद्भवम् आकारनिकरत्वनामेव स्फुरतीत्युभयैव कात्तात्यया-
 पदिताः सङ्क्षेपवत्त्वादयः । अपि च आकां तावद्विरुद्धधर्माध्यास
 चिन्ता योऽयं याज्ञयाज्ञकभागभेदो याज्ञनीलादिभेदो वा चकास्ति
 स किं सङ्क्षेपवत्त्वो वा सत्यत्वे सत्ये दोषो हेतुनाम् असत्यत्वे
 नायमाका विज्ञानस्य इत्यनात्मन्यपि सङ्क्षेपवत्त्वमनियमादेशोऽयता
 इत्यनेनात्मनः । भेदो न प्रचयत्येवेति चेत् एवं तर्हि अस्तु तावत्
 सार्वभौमीप्रतीतिविरोधः स्वान्विरोधो वा । अस्मिन्नाकादि
 हेतवः नहि भेदापचने सङ्घर्षे तद्व्याप्यतां वा प्रश्यामः तदस्फुरतोऽपि

यथादिप्रविभाजोपि कथं कथं बोधयितुं प्रयत्नोऽसि किमर्थं
 अन्यथातिरेकाप्रतीतिं किञ्च हेतोरपेक्षं कुतश्च विप्रतिपत्तिः । कीदृशे
 चेति सोऽयं विचारमारभते भेदस्तु सामान्यतममपि नैक्यति नूनतुल-
 नोपपत्तेन जितः विकल्पास्तु सव भेदोऽप्यवधारणं नानुभवस्तु
 इति चेत् सोऽपि सत्त्वोऽसत्त्वोवा भासते न वेति विकल्पाव्यातिवर्त्तते ।
 असत्त्वोवास्तु सत्त्वोवाभावसीयत इति चेत् साध्यवसीयत इति विवरणार्हं
 मेतत् तद्विषयव्यवहारजन्यमध्यवसानार्थं इति चेत् सावधारणेपि
 यद्यप्यन्यथः कथमसंख्येयजन्यतां ज्ञानस्य चेत् कथं निवर्तमानं
 विना तद्विषयः साकारजसामग्रीसामर्थ्यादिति चेत् सोऽयं व्युत्पत्ति
 रूपज्ञानास्तीकभेदयोर्निर्वासकान्तराभावेपि कारकसामर्थ्यानास्ति
 विषयविषयिभाषमिच्छति नतनुभवानुभाषयोरिति कीदं विद्वांस
 रुचिररोचकप्रसास्य सौवीरे भेदोपि विकल्पाकारस्य ननु बाध
 इति चेत् यद्यसत्त्वोवा सौ कथं विकल्पाकारः तदाकारश्चेत् कथमस-
 मिति परिभाषय । अस्तु तर्हि सत्त्वोवा इति चेत् नान्यदयमर्थिं चेत् वि-
 ज्ञानं कथं भेदप्रथा साकारदमर्थिं चेत् कथमेकं सत्त्वोवात्मकम् ।
 चित्राकारमिति चेत् चित्रमेकमेकं वेति विकल्पमिति तमेव तव
 प्रश्नतः अन्येकत्वे क्व एकविज्ञानतादात्म्यं विज्ञानस्यापि बाधकार
 मनेकत्वे क्व चित्राकारसम्यग्दमं स्वस्वमात्रमपत्तात् शक्यत्वे क्व भेद
 प्रतीतिः । अनीनाद्यनेकवाद्यत्तिरुतोऽनेकताध्यवसाय इवेति
 चेत् यथादात्म्ये कथं सादृशीतानुमेयः तादात्म्ये कथमनेकत्वं एक-
 त्वेपि क्व तत् कृतोपि भेदाध्यवसायः । उल्लेखोपमस्य विज्ञानस्य
 प्रदमेकत्वं नाम न पुनस्तत्त्वान्तरमिति चेत् साध्यमसत्त्वमेति बाधं
 बाधे साधेकसत्त्वमेकमिति सोऽन्योऽप्येदमुक्तात् द्वितीयस्तिव्यव-
 हारकाभिः । किन्तु तमेकतां ज्ञानिरसाविति चेत् तस्यामपि
 सत्त्वमसत्त्वम् वा प्रज्ञाज्ञेय प्रकारान्तराभावादिति । आदेतत्
 तथा तत्त्वमापदिस्तु रदिति न नक्तुमस्मा तदेव तथा उदप्यतया

परिष्कुरदपि वातदेव ततः सत्यस्याततया प्रथमेति न काचिद्
 याज्ञतच्छब्दव्यतिरिति चेत् नक्षत्राणि विष्कुरन्ती सत्यमेवास्या
 स्यात् स्यादध्यक्षोपन्यासस्य प्रकृतोपवेशः । असत्यस्य कथं
 प्रकाश इति कथयि तथा वक्ष्यामः तथाप्यतस्त कथं तस्य सत्यमिति-
 तोपि दीवतां दृष्टिः । कथासत्यस्य कुरवे दोषः नायं भिन्नयोर्वैय
 वेदकभावो व्यापारनिवन्धनो निवतस्य तस्याभावात् । नापि आति
 निवन्धनः कश्चित् चेदिति स्ववक्ष्यामुपपत्तिप्रसङ्गात् । नहि
 नित्यमसिद्धानां मोक्षादीनामीदृशी दीप्तिरिति चेत् नन्ययमभेदेपि
 दोषस्तदवशील्य । तथा हि सत्य वेदनमिति नायं व्यापारनिवन्धनो
 व्यवहारः स्वात्मनि तदभावात् । नापि आतिनिवन्धनः साधारण्य
 प्रसङ्गात् । नहि जात्यैव गोः स्वात्मानं प्रति यत्तु यदं प्रसीति
 नियमो दृष्टः । नच ज्ञानं सत्येव परस्मादि वेदनं सर्वसर्वज्ञत्वा-
 पत्तेः । न तत् सत्यमित् नित्यं वेदनमात्रमिति चेत् तथापि
 आत्मन्यङ्गवत् परचाप्यङ्गं स्यात् परस्मिन्नवत् स्वस्मिन्नप्यर्थं
 प्रसज्येत जात्यैव तद्रूपत्वात् । आद्यापि स्वकारणात् कश्चिन्नियत
 रूपमेव तदुत्पत्तिमिति चेत् । नैवमुच्यते वाः परैरपि कदापिदेवं
 सृजेत । अभेदोऽस्तु ना वा भेदस्तु प्रकाशमात्रत्वेन आसेधानमिति
 चेन्न वक्तुमि भेदमिह सेवेनाभेदरूपत्वात् ।

अस्तु तर्हि भेदाभेदविधुदमेव त्रिषु चेतोभेदे प्रकाशस्या
 योगात् अभेदेपि तत्त्वानुपपत्तेरिति चेन्न निषेधविवक्षितविधिविधि
 वत् तदुभयनिषेधस्याप्येकवक्षितत्वात् । नच सोऽप्यस्मिन् नायं
 स्वाधारावधारो तथापि दिशन्त्यवप्रसङ्गात् । अस्तु तर्हि यत्तु
 त्रिकरीश्वरमेव त्रिषु नायमर्थरूपत्वात् । इकानेकत्वविद्वेदि सत्य
 मिद्व्याप्यार्थो हि त्रिषु सत्यमिति चेत् । अथ यत्तु त्रिसुदशेश्वरमेव
 किञ्च स्यात् नायमर्थरूपत्वापुच्छेकत्वत्वात् । एकैकपञ्चानुपपत्तिश्च
 यथा तन्निषेधमर्थरूपत्वाविवी तथा तद्विधिवर्णयसाभिप्रायीति ।

अपि चात्र वस्तुतस्तुः कोटिनिश्चे चेत्तत्रो भाषाकारेणैवमुक्तम् ।
 यद्वात्मानं रवेर्वास्तस्य कोटयो भाषयते तथा प्रतिभासीति तथा
 प्रतिभासमनुशरम् । प्रतिक्षाले तु याज्ञवल्क्यायोगेपि याज्ञभास
 इति चेत् एवमेतत् । तथा च त्रिषाक्षैतादरं त्रिषाक्षैतमस्तु प्रति-
 भासनामुद्घादिति । स्वादेतत् त्रिषाक्षैतमवभाषि याज्ञवल्क्य
 क्षत्रिदक्ष प्रकाशमानत्वम् । जीवादीनामवभाषकत्वं तावन्मात्र-
 स्वात्मभिममतमिति चेत् तदेतद्विज्ञीतमवीर्यम् । किमिदं हि
 प्रकाशमानत्वं नत् सर्वथा याज्ञवल्क्यकृतत्वमपि न स्वीक्यं न प्रकाश
 सत्यन्ते नियमानुपपत्तेरित्युक्तं न प्रकाशतादात्म्यं त्रिषाक्षानुपपत्ते-
 रित्युक्तम् । तस्मात्जीवादीनां प्रकाशमानत्वं परिधाकत्वता याज्ञ-
 वल्क्ये यत् । कर्त्तव्यं परिहर्त्तव्यं वा प्रकाशमानत्वं कथंवा तय-
 जीवमपनीय वाससि याज्ञिकर्त्तारमुपपत्तसि स्वयं कनकमुद्रादाय
 ममनाद्यपे यत्निं करोमीति । सेवं सर्वप्रकारमसिद्धिः सर्व-
 प्रकारश्चैकान्तिकमिति ।

एतेन द्वितीयः पक्षः प्रत्युक्तः । नहि सुजातीयत्वेन याज्ञ-
 वल्क्यवैधुर्ध्वमुत्थायते अतिप्रसङ्गस्तत्तदवस्थात् ननुत्वेप्रकाशासम्भा-
 वनेवेति चेत्तदुत्पत्त्यात् । तथायाज्ञवल्क्ये दनवादिनाः परं प्रति प्रकाश
 मपि ज्ञानमात्मनि ननुमेव तथा स्वसन्ने दनमात्रादिनोपि स्वात्मनि
 प्रकाशमपि ज्ञानं परं प्रति ननुमेव कथंविद्भुङ्क्तादेवजज्ञेत्
 वाक्षेपि तथा किञ्च स्वादिति सन्दिग्धविशङ्कानित्यम् । ननु वाक्षे
 सर्वथैव याज्ञवल्क्यकृतत्वमिति इह तु समानोपादानमपिबन्धेन त्रिषा-
 क्षादातो परमार्थभिन्नतामेव कतिवेदमसिद्धिः । न सिद्धः प्रधा-
 नियमे क्षुधादानमुद्येन सामान्यतो वा सामयीयामर्थमेव वक्तव्यम्
 कथंवा तथाविशकार्यानुपपत्तेः । तथा च याज्ञयाज्ञनियमसम्भाव-
 ज्ञानोत्पत्तादपि सुखमनेवदिशिबुद्धिकल्प देवः । अस्तु तर्हि तृतीयः
 सर्वथा याज्ञवल्क्यकृतत्वमिति तदभावे सामयीयामर्थं स्वयंजनिभु

नैवकृतात् । विचारस्तिरे हि वस्तुनि कारकचिन्तनावसरोक्त
विवेचितइति चेत् किं साक्षात्कृत्या निर्वस्तुत्वा प्रकाशमानत्वमसीमां
निवर्त्तये सत्त्वं वा । न प्रथमः तर्हि सत्त्वसाधरिज्ञानमानेन स्पष्ट
दृष्टमपि सत्त्वमप्यत्रोक्तं प्रकृते अपरिज्ञानस्य दुर्बुद्धत्वेनाप्युपपत्तेः ।
तेमानप्रतिभासे तन्निषेधस्यानुपपत्तेः । न द्वितीयः तदाहि सत्त्व-
साक्षानुपपत्तिः सत्त्वं निवर्त्तयेत् सत्त्वसत्त्वे सत्त्वसमुपपत्तेरुभय-
साध्यनुपपत्तौ कोऽनुदासोऽसत्त्वे । तदेव सत्त्वमिति चेत् सत्त्वमेव
क्षिप्तं स्यात् अतिप्रसङ्गादिति चेत्तुल्यम् । वेदमाधीनत्ववद्वाह
मोक्षरत्नमिति चेत् सत्त्वु साधददं तस्यैवेति तु नियमः कुतः ।
सामर्थीतत्त्वत्वा वेदनेत्यतिरिति चेत् तदेतत् सम्भाष्यते सति न
त्वसमीति विप्रेशः । तथाहि सति ज्ञानेनाभिज्ञासः तेन यत्नस्तेन
प्रवृत्तिः तत्रा तत्प्राप्तिः कियते न तथा असीमे तस्य प्राप्तुमशक्य
त्वात् प्रकृत्ये यामसीकत्वात् । यवहारोऽप्यमसीकइति चेत् तर्हि
सुतरां सत्त्वसाभावः तद्वारस्याप्यभावात् । सत्त्वु तर्हि सर्वथा
विचारसहस्यमेव निवृत्त्येति चेत् तत् क्षिप्तदानीं तत्त्वेपश्यव
एव काष्ठासृज्यता वा न प्रथमः इत्यतीं भूमिमाहृदस्यापि वि-
चारस्य निवृत्ततायां प्रमाणाभावात् भावे वा कथं तत्त्वेपश्यव
स्यैव विचारस्यानुपपत्त्यात् । तत्समानव्यायस्यान्यस्यापि तथाभावे
प्राप्तेः निवृत्तत्वाच्च । न ह्यस्यातिप्रवृत्तिः यत्नं प्रमत्तात्वादेना-
हृतेः असीककथायाश्चिक्कनन तापानपनोदात् । नाप्यतिनिवृत्तिः
जडीभावमानेऽप्युपनिषातिदुःखानिवृत्तेः । नच दुःखमपि विचारा
सहस्यत्वहेतवेन तथाविधस्य विचारेऽप्यनधिकारात् । नापि यथा
लोकां अवस्थितिः विचारात् प्राप्तपि तस्याः यामदादिवद्यत्तसिद्धेः ।
नापि परकोकमात्रातिवृत्तिः तस्यैविकतुल्यत्वात् । दृश्यते हि
तावदप्यमिति चेत् यदि ज्ञानवचनोदृष्टि कदा परोपि तथा साक्षात्
कारवचनचेत् इहैवानुमानादेव प्रवृत्तिप्रसङ्गः । तदपि प्रसङ्ग

मिति चेत् आनुशङ्कमपि प्रकृतमेव तुल्यकलकत्वात् । अत्रचेदेव
तत्र न प्रकृतिरिति चेत् तथापि किं विचारयेत् तन्मादेवापि तस्याः
सुखभवात् । तन्मेवायं युष्मासीति चेत् अपिशेषादिहापि सुखी-
यादिति । सोऽयं पञ्चमवयवार्थानुपपत्त्य तत्सम्बन्धा बाधवाचकः
किमपि दूरमुत्प्लुत्य महार्थे पतितः प्राह अपादशब्दायमनुपादो
मिथ्या रामायणमिति तत् क्षिप्तमेव एवं ज्ञातुं निर्वाणं वा न
वक्षते । कीदृशं नमदित्येतन्नानामपि धामरदशावन्निरूप्यमेव ।
नच त्रिपल्लवेपि अद्वैतमिदं तावत् परामर्शपाठवाभावेनाप्युप-
पत्तेः । नहि आत्मनोमीशं ज्ञातुं निर्वाणं वा न प्रकृतशब्देना-
निर्वाणमेव लक्ष्यमिति ।

अस्तु तर्हि शून्यतेव परमं निर्वाणमिति चेन्न साहिं यद्यसिद्धा
कथं तदवशेषमपि विनाशमभिधीयते बाधवाचस्य सर्वत्र सुखभवात्
परतयेत् सिद्धा परेऽप्युपपत्त्यो यावत्तत्त्वज्ञानावर्जनीयमिति ।
तत्र परे यदि संकृतिरेव विनाशशून्योऽनं कश्चिद्विशेषः कथं
तदप्यवशिष्येत । असंकृतिरूपयेत् परः परतएव सिद्धा वस्तवत्ता
स्यमसिद्धयेत् कथं शून्यत्वमपि साधयेत् सतसिद्धयेत् आवा-
तोऽति मार्गेण । तथाहि सतः सिद्धत्वा तदनुभवकथं शून्यत्वादेव
य न तस्य कालावच्छेद इति निवृत्तम् । अतएव न देहावच्छेद इति
व्यापकम् अतएव वाङ्मिर्मात्रमिति विचारार्थं तस्य प्रत्यक्षनिर्वाण-
मुपादाय प्रकृतेः । अतएव निवेद्याभाव इत्येतत् प्रपञ्चस्यापारमार्थि-
कत्वाच्च निष्प्रतियोगिकमिति विधिकम् अविचारितप्रपञ्चायेकत्वा
तु शून्यमिति स्ववहारः । तथापि प्रपञ्चशून्यत्वानुभवमात्रस्य प्रप-
ञ्चेन कः सम्बन्धः । नच कार्यं प्रकृतमिति चेत् वस्तुमत्ता न कश्चित्
संकृता तु गतनशब्दार्थनगरयोराधाराधेयभाव इह विनयविषयि-
भावः तत्र यथा नैवाधिकैः समर्थविष्यते तथैव नैवनिष्ठस्वभावस्मिन्
दर्शनमिति विशेषः । अविशेष इति तथा तथा विवर्तते नञा कथा-

नुभावावस्था स्ववृद्धिश्चेत् तच्चमसोपनीतोपाविभेदाच्चानुभूतिरपि
 भिन्नेष्ववस्थावस्थयमवतरति तत्रवमिष स्वप्रवृद्धिचटवटाहकोटर
 कुटोकोटिभिः । तदाकां तावत् किमात्रं स्ववृद्धिजोषवृद्धिचिन्तायेति
 तस्मादनुभवस्ववृद्धिर्वा अनाकाराणि यद्विस्तारतीत्यनुभवीयमेतत् ।
 तस्मिन्नेव तत्त्वव्यवस्थमपि किञ्चिदस्तेव । यच्च बाह्याविरोधे आगा-
 निष्ठतायां सत्सिद्धसुभग्निकं वा बाह्याविरोधे आगनिष्ठमेव तद्विद्य-
 तायां यावन्निष्ठमेवेति । तस्मादि चक्षुःकावदेष विवक्षितमिति
 भावः यच्च प्रकाशस्य सत स्वदीवतामानकस्य स्वभावाविशेषः । स्वभाव
 मदेव च मेघप्रकाशान्तरमदेवैते तन्मासीयतादेव च मान्दीयः ।
 किमस्य ॥ इतिमिति प्रश्नप्रसङ्गेति वदितुंकोट्यदववहाराप्रवृत्ति-
 रन्तरमपि तेन आगनिष्ठमयम् । कुतोऽयमीदृजित्यनुभूतोऽपि
 कामधीयन्तिरेवोत्तरं कार्यकारणत्वं अन्यथा तथाप्यप्रकाशान्तरा-
 पेक्षासामनवस्था तदनुपेक्षायां वा साधारण्यं केन कार्यं तेन तदेव
 क्रियते अनेनाप्ये तदेव विषयीक्रियतइति विवेचनीयं । विषयीक्रियते
 इति कोऽर्थः क्रियतइत्यपि कोऽर्थः इत्यपि विचारणीयं कार्योत्पादन
 मेव कारणं तदीयतोत्पत्तिरेव विषयीकरणमिति विवेचनीयम् । उच्य
 कारणं यथाच विधानशक्यतातिरिक्तो नास्ति तथा तथापि कार्यं
 शक्यतातिरिक्तोनास्तीति प्रतिशब्धेयमिति । अतएव कार्यकारण
 भाषाप्युद्दिष्टतत्त्व इति तु महत् साहचं तथा सति हि स्यादेव न
 स्यादेवेत्याद्याप्येव । यथा च तत्त्वज्ञानसोऽन्तरतदस्य चोदका
 प्रसङ्गः । कार्योत्पादयितुं चेत् विवक्षितमितिभावोऽप्येवमस्य यदि
 विवक्षितार्थोयैववर्तनीयमिति वरीयसिः । तद्वत् तत्त्वं न तावदनुभव
 निकं चक्षुः स्वोऽंशतो वाचिरस्यापि स्फुरतात् नच आगनिष्ठ
 तायां पादमार्गिकवाच्यनिकं च कार्यकारणकारणोः सांख्यप्रक्रिया
 विध्यंसात् । न चतु पुनर्वर्त्यविरोधावधिर्मासावकादेव विचारस्या-
 यवतः । नाप्यधीयतावतायां अविज्ञाननिष्ठमिति ननु

विशेषाभावात् शून्यस्य निराकारत्वात् । अन्वयान्तरविशेषादप-
चितुमशक्यत्वात् । असत्त्वरूप विशेषाश्चासतीति चेत् अस्त्य-
इति शून्यत्वात् अस्त्येवा इति वा अस्तिश्चिद्रूपा इति वा विषय-
आवृत्तिमात्रकत्वा इति वा प्रथमे कायदेवान्तरदेहोः सत्यप्रसङ्गः ।
द्वितीये तद्विशेषता तृतीये शीघ्रस्थानीकस्थानीककारुणिकप्रतया-
मनीयानां पारमार्थिकत्वप्रसङ्गः । तेनान्वयीकत्वे तद्व्यावृत्त्यात्मनो
शीघ्रस्थानशीघ्रत्वार्थितः । तथाप्यनीकत्वे अविशेषत्वं तेन रूपेणावि-
शेषत्वमिति चेत् । अथ विशेषः केन शीघ्रशीतादिनेति चेत् तत् किं
ततोऽधिकम् अनवीकं तर्हि स्यात् अनधिकत्वेन कुतचोपापीति
वास्तवव्यादिशेषाः स्फुरन्तीति चेत् स्फुरन्तु च । कारयेन्निमित्त-
पद्यते ते तु शीघ्रादयो सत्यश्चिद्रूपाः कार्य विशेषाः तदित्येवमेवा
किञ्चिद्रूपत्वे तेन रूपेण किञ्चिद्रूपत्वेति ब्रूमः । विचारसङ्गता
मात्रमनीकत्वमिति चेत् तथापि भाषापरिवर्तमानं विचारसङ्ग-
तायाः किञ्चिद्रूपत्वविरोधित्वात् अविरोधे वा तद्विचारसङ्गता
अपि किञ्चिद्रूपत्वं शीघ्रादय इति विचारस्य दुर्विचारत्वप्रसङ्गात्
तेन शीघ्रादीनां कालमात्रस्याप्यनामान्तोः प्रविष्ट वा अविर्भवमीद-
र्यातिवृत्तिं तिल वा नतिकर्तृमत्तवद्वाय आचमयानुवादेन शीघ्रा-
दीनां पारमार्थिकत्वे तस्यात्

न याज्ञभेद भवसूत्रं धियोऽपि कृत्तिरुद्गाधमेव निनिवेदनमेवमन्वीः ।
नोचदनिन्दनिदनीदृशमेव चिन्मं तच्च तथान्तस्तस्य तु कोऽवकाशः ।

तथाप्यनीकं विचारसङ्गतामनिर्वचनीयं वा यमात्रिण्य भवतिन्वी-
यते स एव विचारश्चिन्मता कोऽसौ कीदृशचेति । सतत्त्वमात्रमेव
वाक्यान्वयमिति चेत् तथेद्विचारसङ्गं ■ तेन भौतविचारकत्वेन
तथापि केनचित्प्रकारेण राजद्वारि विरचनाचोक्त विचक्षितं चिन्मवमन्
कारो मूखममपि आहोस्मिन्नसमाहोवमाकाशं धर्मेति गर्भेति च ।
यदा वाक्योऽयं राजद्वारे आह्वाने च ध्वनिरुक्तिं च वाक्यवदिति यः

जायार्थवचनात् । अथवा योऽयं भूमी दृश्यते तस्य च्छायेति दूषितश्च
तत्र नायः तस्य सूर्यसुम्नश्चस्त्रोदनाभावात् । न द्वितीयः सस्य साम्न
अनुपयाभावात् । न तृतीयः तस्य जगदुन्मासकाभावात् । न चतुर्थः
तस्य वरद्विरः प्रतोद्विरवाभावात् ततो न किञ्चिदिदमिति विमेषा-
यमा विरद्विरपं निवर्त्तयाम् । यदा वरमेतस्मात् योऽयं सोयमिति दादौ
द्वितीयेमैतः तद्विचारसहमिति चेत् एवं तर्हि स्वयमेव द्वितीयम-
नीकादिबदैः । नोत्तरप्रतिपक्षमपि चोक्तिसहमिति चेत् तर्हि तस्य
परिचरन्मुद्दिदमि तथैव दाक्षा अन्यथा सोक्तस्यापि स्थितिक्रमे विचार
स्त यादृच्छिकवाक्प्राप्त्यापत्तेः चोक्ते चाप्याहुः योऽयं सोयमिति सस्य
प्रतिपक्षितमस्तिदार्थे प्रमाणात्तराप्रतिपक्षं स्वयमनस्यक्रियासहजान
वाचातादिदेवद्विरतं स्वार्थप्रतिपक्षेयकमुक्तेरनाद्येपक्षं वाक्यमर्थप्रति-
पक्षेदङ्गं यथा पर्वतोऽभिमानिति । अथ कुमितरत्नं यथायं पर्वतो
देवदत्तोमैद्विरति जगद्देवद्विरमानिति । शिदिदेवदत्तेन भुक्त
मभिमानिति श्वेतोद्विरतोऽभावातीति अथोविषाओति माता वन्द्येति
अहं भूकद्विरति इमं न जानामीति । मम धर्मं प्रविष्टा गजोर्गर्जति
भेषजमुच्यतामिति तदर्थः साधनं दूषयच्छ ।

तत्र साधनं व्याप्तिपक्षधर्मतौपक्षिकरूपपक्षकोपेतं लिङ्गं यथा
विशिष्टभूमवत्त्वादिति लिङ्गाभासमितरत् यथा जलाशयत्वादिति ।
तत्परिचरच्छ तर्कः सोऽयि , स्वार्थप्रतिपक्षमात्रमप्राप्तिप्रसङ्गस्य ।
अनिरुद्ध इति विधं प्रामाणिकपरित्यागेऽप्रामाणिकपरिचरश्च । यथा
वयुदकं पिपासा दुःखं न भ्रमयेत् न प्रीयेत् यदि च तदेवपरमना-
हंसेत् तद्विष्टिदं समपि दहेत् । इवदङ्गु तर्काभासः यथा यदि
ज्वरं पिपासादुःखं आश्रमविषयत् रूपवदपि नाभिविष्यत् यथादाश्रमं ।
यदि न तदेव परमनाहंसेत् समपि दहेत् । सुखमिदमिति विष्टिदिति ।
दूषयस्वपि स्वप्रतिपक्षेयकमुक्तेरनाद्येपक्षं दृष्ट्या साधनत्वाविनाभूतं
तिष्ठच्च दशाधिमन्त्रे साधने प्रमेयत्वमनैकात्मिकात्वादहेतुदिति

अथवा तु तदाभासो यथायं धूमोनाग्निसाधकः सर्वज्ञानपक्ष-
भाभोपाधिप्रज्ञाशक्तत्वात् प्रमेयत्वात् विरुद्धतामेति । इत्यदयि
प्रमाद्यमनुमानादयमेव विचारार्हं सर्वज्ञत्वव्याप्तिरिति पुनरुक्तं
प्रकृतेः तत्तत्कालाप्येवैव दीप्तिरनुमानमेति ।

एवं व्यवस्थिते चोक्तव्यवहारे साधनोपक्रमेण यदि विचार-
यसि प्रतिषेधं तावदाहुः चारयति । तथाहि न किञ्चिदस्ति
न किञ्चित् सत्यं न किञ्चित् कारणं न किञ्चित् विचारसहं
न किञ्चित् साधनम् न किञ्चिदर्शनं न किञ्चित् सिद्धान्त इत्यादौ
सार्धप्रतिषेधं आवदुर्ध्वारः । प्रतिष्ठापि हि न स्वात् न सत्ता
न कारिका न विचारकृता तद्विज्ञानमपि न साधनम् तत्
फलमपि न दर्शनं तदर्थेपि न सिद्धान्त इत्यापेक्षेत । इत्यत
एवेदमिति चेन्न इत्याभावेन व्याघातानिरुधेः । यदि हि न चार्तं
किञ्चिदस्तीत्यादिप्रतिषेधार्थं प्रतिष्ठां कृजेत् त्वमवमर्थः प्रत्येत्याः
नचेत् कथं साधनपक्षे तदुपपद्यते न कथं पुनः प्रतिष्ठां उपपद्यते ।
तदिदमाथायं सविद्यमूर्च्छिता भुजङ्गी व्यामानमेव दृश्यतीति ।
तदतइति विज्ञेयत्वादयमदोषइति चेत् तद्विचारो वा स्वम् चोक्त
मर्थ्यादातिक्रमो ॥ । प्रथमः पूर्वमेव विरुद्धः तस्य प्रतिष्ठाकृतता
कुलीरक्षेप क्षप्रसूतमुह्यपक्षेनैव प्रतिवृत्तत्वात् द्वितीये तु कणादा-
तिक्रमवत् तदर्थं व्याघातः । यदि हि चोक्तमर्थ्यादातिक्रमो न विचार
सम्पत्तिरिति तत्सम्पत्तिरिति चेन्न तदतिक्रमवत्तर्थाः प्रविशेयसिद्धि
सिद्धिवाधातश्च । यदि हि प्रतिषेधं सिद्धं नात्यन्ताय प्रतिषेधः न
चेन्नतदम् । चोक्तव्यवहारसिद्धमिति चेत् सिद्धमेव हि बहिर्गम्य-
त्वमोदि किञ्चित् सिध्यति । नात्रमवाप्नोत्यवहार इति चेत् यदि
नैकत्र व्याप्यार्थं तयाभावप्रसङ्गात् सर्वत्रवाप्यतइति चेत् तदपेक्ष
सिद्धिना व्यवहारे ज्ञानपेक्षेया वा व्यवहारेणैव वेति मत्तावतदपेक्ष-
सिद्धिः स कथं समेव वाचेत नानुक्तानुमानेनोक्तव्याप्तिप्रत्यक्ष

बाधोचोक्ते द्वितीयकसम्बन्धी नहि विवेककं प्रमाणं निवेद्यसिद्धि-
विरुद्धं भवितुं शक्नोते त्वीये तु तद्विपरीतामसि। विचारबाधत्वं
मुपपन्नमविचारबाधत्वेन संभवात्। नचैतदपि निर्वृद्धं स ह्य-
यत्तसिद्धसम्बन्धं वा स्मृत् अविष्टिमात्रं वा आद्ये विरोधोऽसिद्धिश्च
द्वितीये लोकातिक्रमः परानिष्ठत्वात्तदविष्टिमात्रप्रसङ्ग्येति इत्येव
हेतवो निरुक्ताः। ते हि ज्ञेयत्वात् आभवात् असत्त्वात् विद्यमानुप-
पत्तेः। प्रत्यक्षत्वात् अमानुषपत्तेः। मिथोवाचादादित्यादयः। एते हि
सर्वेषु स्मार्थविज्ञापितिकेयिकां वृत्तिनाशपन्ति निवेद्यसिद्धिश्चा-
पेक्षन्ते अनेकान्तिकौ च प्रथमद्वितीयौ स्वयमयम् अविचारात्
असिद्धौ। त्वीयेनानुपपत्तेः। अनेकान्तिकश्च प्रथमः पूर्ववत् अस्तिहो
व्याचारेणानेकान्तिकश्च त्वत्तः अस्तिहो अनेकान्तिकश्च सप्तमः सर्व-
त्र चाकाशव्यापदित्यादयः।

एतेन वृत्त्यान्ता अपि विसर्जनीयाः। ते हि रज्जुसर्पवत्
तज्ज्ञानवत् ब्रह्मविद्यावत् दर्पबभ्रुवत् क्षुब्धप्रत्ययवत् हेयानुपपत्तौ
हिदानत् मिथः श्रौतवर्तिर्वापमानवसिद्धिदित्यादयः। येन
न तत्र सर्वस्यासत्त्वं तज्ज्ञानस्य मिथ्यात्वं ब्रह्मविद्यावत्त्वाकारकत्वं
दर्पबभ्रुवत् हिचारात्तद्वत् क्षुब्धज्ञानस्य निरात्म्यवत्त्वं हेयानुप-
पत्तौ हिदानुपपत्तिश्चावघादितानि तेनैव तत्र रज्जोः सत्त्वं असर्प-
ज्ञानस्य सत्त्वात् ब्रह्मस्यापि भवादेर्विचारण्य कारणत्वं दर्पबभ्रु-
विचारसत्त्वत्वं अक्षुब्धज्ञानस्य सात्म्यवत्त्वं हेयनिका हिदा सिद्धौ
ज्ञानवत्त्वं चोपघादितानि तदनुपपत्तौ वा साधनविकलत्वात् सर्वथैव
ते वृत्त्यान्ताभावाः। अन्तिमस्तु साधनविकलः सिद्धान्तानां व्याघातः
परस्परविरुद्धत्वप्रसङ्गः। नचानुपपत्तौ ब्रह्मवातकसमावेश-
प्रसङ्गः। नच प्रत्यक्षान्तेनानुमानमिच्छेया दिक्।

अस्तु तर्हि दूषणोपपत्तेरिव विचारइति चेत् समग्रि पक्षान्तः
कीदृशोऽसाविति चेन्न तूत्रं विरुद्धवर्मासंसर्गप्रसङ्गात् नास्त्यं

तथा प्रतिभासप्रसङ्गात् न इदमेकं सदस्यव्यतिरेकप्रसङ्गात्
 मेकं तथा प्रतिभासप्रसङ्गात् । नानेकं भेदव्यवस्थितिप्रसङ्गात्
 नच व्यापकं निष्कृतप्रसङ्गात् नाप्यपकं अवधिबलप्रसङ्गादि-
 त्यादिरिति चेन्न मिथोविरोधमुक्तैर्विषयेभ्योऽप्यपकानुक्तत्वविपर्य-
 याप्रत्ययसन्निकर्षाभासत्वात् । यथा हि नायं प्रपञ्चो निरभि-
 निर्धूमत्वप्रसङ्गात् नाप्यभिमानं तत्त्वोपलब्धिप्रसङ्गात् इत्यनयोरेक-
 यभासः सदस्यत्वाप्रतियोग्ययोरेकभयोरेकभासत्वानुपपत्तेः । तथा-
 चापि नक्षस्त्वप्रतिनिधायकः स्वरूपादिविधिः तन्निषेधादात्मोऽ-
 स्वरूपादिविधिरिति । द्विविधमूलोच्यते प्रतिबन्धस्यासिद्धेः सिद्धौ
 वा व्याप्यव्यापकतदधिकतत्त्वार्था सिद्धौ द्विवादनिवृत्तेः इत्यादावैक-
 प्रपञ्चे यन्मभूतवसिते स्वरूपे विद्वद्ब्रह्मासंसर्गस्योक्तत्वात् तथा च
 वक्ष्यामः । अतुल्यत्वं द्वितीयः कस्यचित्प्रतिषेधस्य स्वरूप-
 यस्मानुयाहकत्वात् तद्रूपताव्यवहारस्य तथा प्रतिभासत्वात्तत्वाच्च
 एवं तृतीयापि अनपेक्षत्वप्रतियोग्यस्य सापेक्षत्वोपसम्भानुयाहक-
 त्वात् अपेक्षत्वविधेः सदातनत्वकातत्वाच्च । चतुर्थस्यप्रतिषेधस्यापकः
 सदस्यत्वस्य विरोधेनैकत्र विधिबलं निषेधस्याप्यनुपपत्तेः । पञ्चमस्य
 यन्मुक्तत्वं यन्नेकात्वाभिमतं वस्तुत्वेकताप्रतिषेधस्यावेकतोपपत्तेः
 पञ्चमभक्तत्वात् तद्रूपत्वव्यवहारस्य तथा प्रतिभासत्वात्तत्वाच्चेति पक्ष-
 च्छिद्यताकाशम् । ननु भेदः स्वरूपं वा स्थानं इत्येतदभासो
 वा धर्मान्तरं वा । न धूर्तः यतोऽभिन्न इति सङ्गप्रयोगानुपपत्तेः ।
 नापदः प्रतीतावाभासव्यवस्थाप्रसङ्गात् भिन्नप्रतियोगि निष्कृतव्यधि तद-
 भासोनिष्कृत्य सन्निकृत्यमेव च भेदनिष्कृत्यं नोत्तरः सन्निकृत्य-
 प्रसङ्गात् । तत् कथमसौ भवतु इत्यतमिति चेत् तत् किं भेद-
 ज्ञानमेव वाच्यं सदसि वा निर्यं कानित्यमपि न किञ्चित्तु कं सहेतुक-
 मपि वा निष्पेक्षकं सविशयकमपि वा वाध्यभावनविशयकमिति ।
 तत्र प्रथमः सर्वतो विरोधादनुत्तरः द्वितीयः सुसुप्तकस्यावरोधादु-

मेकजीवः। तृतीयोपि विरोधादेयः चतुर्थस्तु भेदोच्छेदादेव व्याप्यः
 वक्ष्यमाणं विनश्यते किमेतेष्वन्यत्रमात्रा अस्त्य विषयः तदन्येषेति तत्र
 यद्यन्यत्वं विमेषाभिरभिप्रेत्यन्यत्रानुपपत्तिभिस्तथा बाध्येत एवं हि
 योरापराधेन अस्त्यमयं मास्त्वनिवृत्तः स्यात् । अथान्यत्रमात्रा
 तथापि यदि अस्मान्तरमेवेति तत्त्वं यदानवस्थाभिषा तदधिकरण
 अत्राह अस्त्यमयं तस्य कुतश्चायः न ह्यनवस्था प्रतिभासमानमर्थं
 विवर्तयति किन्तु प्रवाहं परिहापयति अन्ये अस्मान्तरवत् अथेतदे-
 वराभावमेव भेदज्ञानमवस्थान्त इति तत्त्वं तथापि ह्यात्ममयः तेन
 हि भेदज्ञानमेव न स्यात् । अस्ति न तत् ततो हेतुकारमाश्लिषेत्
 ननु सात्त्विकि कथमहेतुमेव स्वमेव विवर्तते अविद्यावत्तादिति चेत्
 विद्यायाः अस्त्य विशेषेवमात्राभ्यवनिवृत्तिः तथासति घटादेषामि
 कुलाद्यादिनिवृत्तेषां स्वमेव भवेयम् । अथास्मात्स्वदेशोपपन्नतया
 तत्र अस्त्येव कारणं ततो यतः कुतश्चित् तस्य अन्य तत्र दुर्निर्मुक्तो
 ऽविद्येत्युक्त इति विचारार्थः । नास्ति तर्हि विवादः नच तदपि
 दुर्निर्मुक्तं प्रतियोगिकरूपेणाप्रतीतावधिप्रेत्यप्रतीतिरधिप्रेत्यस्वभाव
 तेनाकृतौ प्रतियोगिस्मृतिस्तेवदेतराभावयद्वाकारयमिति निरूप-
 यात् । अथ अस्त्यमेव भेदप्रतिभासस्य विषय इति तत्त्वं तथापि
 सङ्गप्रयोजन एवानुपपन्न अस्त्यमयं भेदेन तु विनयपराहं सोमि दृश्यत
 इति चेत् सङ्गं नैमित्तिकस्तु स्यात् ननु अस्त्यमयः नहि घटाभासस्य
 यदस्यचोक्तचेत्तदौ भेदप्रत्ययमपि प्रेक्षावानुपादये व्याख्यायान्तु मूढ
 प्रयोच्यमात्र घटः कुल्यदतिवत् सङ्गप्रयोमेमि न दोषः तथापि नः पर
 मार्गः यथायथं अवयमपि यदस्य हि घटाभासना प्रतीतिरघटाभासना
 च प्रतीतिस्ततो वैशिष्ट्यप्रतीतिस्तेष्वनुभवतिष्ठं तथाभावस्य प्रयोजन
 मार्गं अभावान्तरधर्मान्तरयोराभावात् अस्त्यमयमिति किन्तु स्वयं
 अस्मान्तराभावात् अस्त्यमयमिति किन्तु स्वयं नवस्थामपि सम्भवात् । भवति
 यदेवं न घटकस्तमवस्थेति गन्तोऽर्थं न स्वयं सारमिच्छेति गतिरित्यं

नोत्तमप्रथमं तिर्यक् चेति चत्वारश्च कथ्यन्ते इत्युक्तं तान्मुख्येणान्वयितौ
 प्रसीतिः इत्येतेराभावस्य त्वत्वावितिः समासाधिकृत्योनिषेधप्रत्ययः
 वैधर्म्यस्य तु विरोधः स वैधर्म्यप्रसमावेष्ट इत्येवादिक् । अनेनो
 ध्यनुक्तस्य घटादौ व्यापकता प्रतिषेधस्याव्यापकत्वोपपत्त्यभावात्
 त्वात् व्यापकत्वस्य निष्क्रियत्वव्यापकत्वात् अत्यन्तं क्वचिदित्युक्तं यत्
 न हि क्वचिद्विधेयोऽतएव क्वचिद्विधेयोऽव्यापक इति अवशिष्टयते ।
 सर्वनेति चेन्न व्याप्तिसिद्धे विरोधाच्च नहि यदव्यापकं यत् सर्वत्र
 विधेयमिति प्रतिषेधः क्वचिदस्तीत्यव्यापकार्थः सर्वत्र नास्तीति वा
 विधेयार्थस्याभिमत एव नयेति विरोधोऽपि स्यात् यदिधेयत्वभावं
 तत् कथं प्रतिषेध्यमिति चेन्न प्रतिषेधस्यभावता हि विधेयस्य विरुद्धा
 नतु प्रतिषेधप्रतिषेधमिति । अथ कोऽपि कथं तस्य प्रतिषेधोप्य
 स्तीति चेत् कोदोषः अत्रोदविरोधप्रसङ्ग इति चेत् प्रकारभेदेन
 प्रसङ्गेऽपि न दोषमावहति तदभेदेन तु विधिविधेयो केन कीदृशो
 यं प्रत्यविरोधः प्रसज्येतेति । एतेन कालभेदादिनाप्यविरोधोऽवश्यः ।
 अस्तु तर्हि स्मृत्युपाती विरुद्धधर्माध्यासो यद्यस्याप्यव्यापिः पक्षविधः
 नासिद्धेः तथाहि यो घेन यथैव यदैवोपपद्यते तेन तथैव तदैव नोप
 पद्यते इति नानुभवः नाप्यनुपपन्नः शक्यवत्सहितस्योपपत्त्यभेदव्याप-
 यत् सहितस्त्वानुपपत्त्यभेदमिति चेत् एवं तर्कयन्निनुपपत्त्यभावे क्वचिदव
 यव उपपद्यते क्वचिन्नेति वाक्यार्थः सविशेषणे हि विधिविधेयो वि-
 शेषजन्यसंज्ञात इति न्यायात् तथाचावयवानामनुपपत्त्यभावात्प्रसङ्ग-
 विनि सङ्गार्थं प्रसङ्गकदाप्यनेन । एतेनाहुतावाजादुत्पन्नं व्याख्यातम् ।
 अनाथरुदद्राजत् कल्पियत्वं ववावरोपेयं तथाविधस्त्रीस्त्रीवत्तयाः
 किन्न स्यादितिवर्गविधाने तदप्यसत् तस्य परिमाश्रयतत्सामान्यवि-
 शेयस्य तेषामस्य नियतसामयीवेद्यस्य तदभावे तदुपपत्त्यभेदप्रसङ्ग-
 त्वात् । एतेन कस्याकम्पसंसर्गो निरुक्तः सामयीभेदेनावयवनिवृत्त
 कम्पोत्पादे तस्या दृष्टावानवयविनो निष्कलत्वात् । एवं तर्हि कस्या-

कर्मोदयवयो विभागात् संयोगनाशे मयनाशः स्यादिति चेत् ततः
 किं अपासिद्धात् इति चेन्न यवमपि क्षिप्रदुष्पन्नमात् सर्वत्रैव प्रसक्तं
 इति चेत् तथाप्यवयवविना किमप्यद्वैतम् । नचैवमपि कर्मोदयमया-
 दम्भसंयोगप्रतिद्वन्द्वि विभाजनजनननिवृत्त्यानुपपन्नमात् आरब्धविशे-
 यात् कस्यापिदेव कर्मजन्यत्वाभूतविशेषत्वम् । यतेन पात्रो भवति
 तन्मूलभूतः परमावृष्टिर्वाप्यते ततो अथतदनुपपन्नमात्रोर्विभाजः
 ततो वा येन संसृज्यते विभज्यते वा स तन्मात्रमव्यक्तापीतिन्यधिग
 भुजपात्रोदपि विभाजः ततः संयोगनाशः ततः प्रदीरणाद्वैतनिर्-
 वात् । नचि पादिवदमात्रातिवा भुजपरमावृष्टिभाजमात्रभते नियमेन
 तदनारम्भकमे कर्मफलव्यवहितिदिति चेन्न आकाशादिदेवे एवमपि
 सर्वस्योपलब्धेव विभागिभ्यामाकाशादिदेशाणां न संयुज्येतेति चेन्न
 अवयवसंयोगविभागाभ्यामेव तस्मिन् । एतच्च सम्बन्धोदयवादेवाधि-
 क्षमनुसन्धेयं तर्हि अवयवद्वयवै लब्धेतेति चेत् नैदमनित्यं पात्रो कर्म-
 मात्रे प्रदीर्य न कल्पत इति प्रत्यक्षात् । अथवा शे यदाश्रिततयोप-
 लब्धते स तस्मिन्चलत्वात्तपि चक्षरव विभाज्यते दर्शकमुखवत् जल-
 भवेति द्रष्टव्यम् । हतं प्रतीक्षित्यपक्षपक्षयो चलत्त्ववयवे सर्वत्र तथै-
 वेति न किञ्चिदनुपपन्नं न चले तु कथं तयोपलब्धतां तत्रापि चलाचला
 अवस्थ चलाचलतया प्रतीतौ चलाचलत्वचक्षन्नवत् हैतप्रत्ययोपि
 स्यादिति चेत् स्यादपि यथाऽन्यविच्छेदः स्यात् नचैकस्मिन्नेव जले
 ऽविच्छिन्नावयवभेदेन द्विचक्षन्धर्मो नाम किन्तु सत्यैकवयवे चल
 त्ववयवभवेऽवयवे लचलइति बोधिसु कोऽपि सत्यवयव इति चेत्
 यवमेतत् ताता विच्छेदेनाकलनात् । अस्तु तर्हि चलाचलवैर्युतं
 क्षिप्रप्रसक्तइति चेत् न स्वयं प्रतिबन्धसिद्धेः नच प्रसक्ते व्याप्ता-
 वपि पराभ्युपगमः इदञ्च नचैवं पराभ्युपगमेऽपि वस्तुद्वारादौ दृश्यते
 तावदवमिति चेन्न तन्तुव्यादौ विमर्शेन स्यापि दर्शनात् इदं मिथ्येति
 चेत् तत् कथं तत्त्वं अवाप्तादिति चेत् इह तर्हि वायव्यान्तरं वायुं

यथायत्नमेवेति चेन्न कस्य चिदावपि विमिति नेदं वाच्यमिति विपर्ययस्यापि वक्तुं शक्यत्वादिति रङ्गादहविरोध इति चेन्न आन्तत्वात् नन्वुक्तद्विगुणसंयोगात्संयोगविरोधोऽस्त्विति चेन्न परमार्थत्वादिनं प्रति प्रामेयं परिहृतत्वात् । इतरं प्रति वा वाच्येति चेत् तेषां तावत् तथैवाविरोधात् प्रकाशभेदेनापि विरोधाभ्युपगमे स्वाभेद-
सिद्धेः संयोगवदभावधोरेवासिद्धेः सिद्धौ वा प्रकाशभेदाविरोध-
स्वाभावसाधेयस्यापि रित्यामाधु नचैवं प्रदर्शान्तरवैधर्म्येण संयोगस्य निराकर्तव्यः तथैव धर्म्येण तेषामेव निराकरणप्रसङ्गात् । अथैवमेव न्यायं नियमवता हि सत्यवैधर्म्येणैतद्विराजितयते असत्यवैधर्म्येण सत्यत्वस्यैव निर्वाहात् निषेधप्रतीतिनान्तरीयकत्वाच्च निषेधसिद्धेः ।
अथविवादादिः कल्पितेनापि निषेधेन निषेधसिद्धिरिति चेन्न निरा-
कृतत्वात् संयोगस्य बाधत्वाच्च वाच्यनिरास्यसिद्धावतिप्रसङ्गाच्च अथ
अङ्गन्यायस्य न बोध्यानुपपन्नभावाधेनासिद्धेः इत एव वाच्यत्वात्
तत्सिद्धावितरेतरात्मकत्वं शब्दप्रत्यभिज्ञानवत् संयोगप्रतीतेरन्वयोप-
पत्तिमात्रेण बाधकप्रवृत्तिरिति चेन्न अनुभवस्य तदनुकूलमुपाधि
मुख्यमिदमदत्त्वा आन्तत्वेनान्वयोपपत्तौ तद्विपरीतानुमानप्रवर्तने
अभावगुणानुमाने प्रवृत्तिप्रसङ्गात् । अथ प्रत्यभिज्ञानस्य सा-
मान्यवत् संयोगप्रत्ययस्य तदनुकूलमुपाध्यान्तरमपि रहस्यतमसा-
दातिक्रमे नु तदभिप्रेतप्रतिपक्षप्रत्ययस्यापि आन्तत्वेनान्वयासिद्धि-
प्रसङ्गः कथं वाच्यं कदाचिदेव विविचनमूलकर्तव्यं कथं प्रवर्तते
यथानेककवकान्नाद्याद्युक्तद्वयत्वं संयोगस्यापि शब्दवाक्याकार्य-
निष्ठास्ति ते कदाप्यस्यपि प्रामाण्यसिद्धे न आन्तत्वप्रज्ञावकाश-
इति । अस्तु तर्हि तदेतत्तावदेतत्तत्त्वयोर्विरोधः न विरोधकत्वमा-
भावात् नहि तदेतत्संसर्गविधौ नियमेन देवान्तरसंसर्गनिषेधः ।
तदेतत्तत्त्वदेवतत्त्वयोस्तु स्यात् तत्संसर्गं कुर्वन्नेत्यते । अथचमेवैक-
संसर्गपरिच्छेदं तदभावकत्वकौटम्बकेन तदन्वयकौटम्बकमिमं विरोध-

मुद्गिरतीति चेत् स्यादप्येवं यदि निवर्तनेनैकसंकुलस्थान्यसंसर्गं प्राप्तं
क्षिपदध्यक्षमुदिवात् न त्वेतदकिं ननु तदेकस्मान्नेकसंसर्गप्रवृत्तमध्यक्ष-
मविशेवात् संसर्गसंसर्गं वा प्रविशिष्येत् न वा कस्यपि स्थावरावमेव वा
अर्थानां विरोधं दीपयेत् अतस्तः प्रमाणादप्येकस्मान्नेकैः पर-
मात्मभिः संसर्गसंकोचाराचेति । इत्थेन ह्यतिविश्लेषो निरस्यः पर-
मात्मसंसारवयवविकृते तुल्ययोग्योक्तमेवात् ।

अथ तर्हि चित्ते जीवाजीवविरोधः नहि तदेकं रूपं
चित्तत्वविरोधात् तानेकं रूपावयवि समवायविरोधात् न चानेकं
रूपायकं तथानुपपन्नविरोधात् न कस्यचनं तथानुपपन्नविरोधात् ।
न चाप्यायकं स्वाभावविदेशजातीयत्वविरोधात् । अन्यथा विरोधा-
विरोधव्यवस्थाविरोधात् न चारूप रूपावयवी चाक्षुषत्वविरोधादिति
चेत् चित्तत्वं हि नाभावं वा निधेविहृद् नाभाजातिसमवायं वा
अभिप्रेक्ष्यत्वाभ्युपगमे विरोधउद्भास्यते तदेकमेतत् न तु तथानुप-
पन्नः । न स्वल्पनेकत्वं चित्तत्वं मुख्यप्यनेकेषु चित्तप्रत्ययप्रस-
ङ्गात् । नाप्येकस्मिन् विद्वद्भानेकजातिसमवायः विरोधेनैव निरा-
कृतत्वात् अपि तु जीवत्वादिवचित्तत्वमपि जातिविशेषवत् स चाव-
यववृत्तिविजातीयरूपसमाहाराभिरूपकृत्वात्तैकरूपावयवसङ्गिनस्वाव-
यविन उपक्रमेभ्युपगम्यते । अतएव अत्रुक्ते चित्तेषु चित्तप्रत्ययो
न कदापि तत्ताप्यचित्ते धार्यं चित्तप्रत्ययोमाभूत् ध्रुवप्रत्ययस्तु
कुल इति चेत् अवयवव्यवस्थादेर्भावविशेषे तथा प्रत्ययात् ।
अतएव यथावयववत्त्वं न प्रत्ययं तत्र न तदेकमेतदपि नास्ति
इत्यनेव बाह्यालोकाद्युपमादौप्य विहृद् कसदेकुरासोक्तते । स्यादे-
तत् यदि चित्तत्वं नाम जातिविशेषः कथं तर्हि विद्वद्भातीयवत्
समाहाराभावे चित्तत्वप्रत्ययवृत्ति चेत् । नच जीवव्यवस्थावत्त्वे
पदेषु कचिदपि कार्ये धार्यचित्तप्रत्ययः कस्यापि वैधर्म्यनिमित्तकस्तु
न धार्यते चित्तत्वस्याद्यादिमद्वयनेकार्थत्वात् । जीवपीतादिषु

मित्रः संधेयनारत्नप्रजेभ्यः किमुदप्रसन्नोऽभवतीति चेत्-सर्वं यथा
नरोत्पादाभिभावात् क्षीयानिर्गमप्रसन्नवैयर्थ्येति ।

अथ तर्हि परमात्मिकत्वेऽसर्वविशेषः तथाहि पञ्चभिः
परमात्मिभिः संश्लेष्यमाणः इदमात्मः प्रत्येकं क्रियेकदेशेन संयुज्यत
आत्मैवेति वा । प्रकाशान्तराभावात् न प्रथमः तस्यैकदेशाभावात्
भावे वा यदनात्मत्वव्यापत्वात् । न द्वितीयः इदमात्मनोऽन्तरासंज्ञं
प्रसङ्गात् नञ्वास्ति सम्भवः एकैव परिसमाप्तवृत्तिरन्यत्रापि वर्तते
इति न बुद्ध्या समानयोग्योक्तत्वात् । नञ्वास्ति सम्भवोनीत्येव विप्रव
थाकारे वा परिसमाप्ताया पीतादिसंघट्टात्मा चेति न द्वितीयः तद-
भावात् एवमनाकारत्वमविप्रवत्तत्वं बुद्धेरित्यतश्चेति चेत् तत् किं
यत् प्रतिभासते तदसत् आद्यो न प्रतिभासतश्च विहितम् । नाद्यः
असत्त्वमि जीवपीतादौ आनवृत्तिविकल्पस्य तदवस्थत्वात् नहि
तत्त्वमेव विद्यामं जीवोऽप्येति पीताद्यगुणैस्तिप्रसङ्गात् । नापि
तदेकदेशः तदभावादित्युक्तत्वात् न द्वितीयः बाह्येऽपि वृत्तिविकल्प
स्यानुपपत्तेरिति ।

स्यादेतत् निष्प्रवचमुदासीनत्वस्यैव स्यात् समुदाये नहिदेव
समुदायेकदेशप्रदार्थः नच बुद्धिः समुदायसंभावा तस्या एकत्वस-
त्वात् तत् कुतः तात्वेकदेशविकल्पोत्थानं कथं तर्हि तद्विषयिणी
तदाकारवती वा प्रकाशान्तराभावादिति । नहि तदा सर्वमेवेति
ब्रूम इति चेत् स्फुरन्निरटत्रि तार्किकवेदिकाविटत्रेण केवलमंशम्वे-
नभ्यसूयत दूरङ्गमेति । इति तदतद्वैयर्थ्यं निरुक्तं तथाहि बुद्धे
नीलाद्याकारतां परिच्छिन्द्यर्थं तदभाववच्छेदरुचोऽनं तद्विनाशतां
नीलाद्याकारज्ञानविच्छिन्नात् तथाच कथमेवा बुद्धिर्नीलापीता-
द्याकारा स्थाविति मुख्योक्त्येनः भवेदेवं नहि नीलाद्याकारतायाः
पीताद्याकाराभावाविधाभावः स्यात् कथं न कुतः नीलपीताद्या-
काराया बुद्धेरैकाग्र्येण विप्रवत् प्रकाशान्तरविप्रवत्ति विप्रविपत्ति
पत्तेरिति चेत् तदेतत् मुख्यं परमाणवधकादिषु । नहि तथाप्यनेक

परमात्मसंख्यस्य परमात्मोद्वेगभाववत्संख्यस्योपपत्तिरिति चेत्तस्मै
 नानुभूयते तस्यापि वा एकसंस्तर्जप्रतिपत्तिः अद्वैतस्य स्यादिति तुल्ये
 नानुभूयते । वाच्येति च प्रश्नो कोपपत्त्यत इति । सर्वोपायवत्त्वापेक्षेनैव
 षट्कोट्युपपत्त्योक्त्यात् दिव्ये शरीरेदास्यावाक्यसिद्ध्यामिच्छादयो निरुद्धाः
 परमात्मसिद्धयसिद्धिभ्यामेव मूर्तत्वादयो निरवकाशिताः । आकाश
 सतिभेदादयस्तु समाविता एव सर्वत्र च हेतुद्वयत्वात् प्रतिष्ठापदयो
 र्वाप्राताः काशाख्योपदेशश्च प्रसङ्गद्वयव्याप्यामात्रवासिद्विध्यामत्र
 सिद्धिः दृष्टान्तादिभिः अनवस्थापक्यविपरीततर्कस्य तदुपपत्त्यभक-
 तत्वात् हेतुद्वयेकत्वप्रसङ्गस्य च विद्यमानत्वात् । नच प्रश्नयः परमात्मा
 रसस्वसाधकस्य प्रमादस्याभावात् । सावयवत्वापादकानाञ्च हेतु-
 नानवस्थोत्थापकत्वात् तदव्यवहारं परमात्मरसवीजो वक्ष्ये भेदा-
 द्युक्तिचानुष्ठादेरनपि मित्वा निव्यततीति । नच कश्चित्त्व्याः
 कल्पितप्रतिपत्त्याश्च प्रसङ्गा भविष्यतीति युक्तम् इच्छाकल्पितेन
 व्यवहारोऽत्र सर्वविधिनिषेधव्यवहारविशेषप्रसङ्गात् लोकव्यवस्था-
 पेक्षेते तु तद्विरोधेनोक्तस्य निषेधकस्यात्मनोभाभाकारित्यसंशया-
 वेदितत्वात् अन्यथा सर्वमेतद्भावमपि समानं स्यामि हि षट्कोट्य-
 युपपत्त्योपादिभिः सावयवा प्रसज्येत । तस्यानसिद्धा इति चेन्न
 व्यनुभाससिद्धत्वात् तच्चाह बुद्धिः षट्कोट्योमिनी मूर्तमती च स-
 र्वत्वात् व्यवहर्तृत्वादा आलोप्यवदिति ज्ञानते विषय्यस्य भर्त्तु
 सांस्कृतमानसास्मितात्वादनवस्थाप्रतिपत्तिरिति चेत् एव अन्यथापि प्रति-
 तन्वधीया इत्येवादि ।

अथानु चक्षुषी निमील्य निर्दोषीभविष्यन्मिच्छन्नाह अस्तु तर्हि
 बुद्धेरपि विलोपयति । अथ तु किं वक्तव्यं नच हेतुद्वयव्यवहारो
 नास्ति । अस्तु परं साम्प्रत इति चेत् भवेदेवं यदि संवृतिरपि
 परमार्थसतीत्यात् अथवा तु न यथा वाक्यवत्त्वात् साम्प्रतोऽपि
 संवृतिरपि सतीति चेत् अस्या अप्यसंशयेन किञ्चिदधिकमुक्तं पर-

संज्ञतेषु परमात्मसम्बन्धीकारे तेषु बुद्धिरपरपरिहरेति । अतो न
बाधकवती च सम्भूतिः सतीति चेत् सत्येव यदि सत्कथं बाधकं तथा
चेत् कथं तथा नीकस्य सत्यमिति दृश्यते तादृशमिति चेत् सत्यै-
कार्यसमवायिनोबाधकत्वमेव तर्हि हेयं बाधकैकार्यसमवायिनः
सत्यमेव किञ्च हीनमे इति चेन्न बाधकस्यापि त्यागप्रसङ्गात् । उभय
मप्यव्यभिचारीतमेव तर्हि स्वमेतत् मिथोविरोधक्यु हेयः नहि विरुद्ध-
कार्यैकार्यसमवायः तथाभूतमेव विरोधः प्रत्यक्षव्यापकितुक्तते
सत्यमथात् । नच विचारान्वसरे स्वसमवायताद इति यथा यथा च
बुद्धिनिवारकाश्च यत्र संधातव्योऽप्युक्तः प्रत्यक्षः तद्विराजकत्वमपि
बाधक्यमेवेति तदेतदावार्तं प्रदीपान्तरेण प्रदीपं निर्माप्य तिसिद्धा
यादमिति । एतेन हेतुफलभावानुपपत्तेः सर्वविशेषादिति निदर्शनं
तद्विराजकत्वप्रयासस्य साकल्यवैकल्याभ्यां तद्विराजकत्वानुपपत्तेः । सत्
कार्यदूषकस्य कृत्वात् स्वसत्कार्यदूषकस्य च प्रत्यक्षबाधितत्वात्
तत्प्रतिपादनस्यासत्त्वतोत्पत्ताद्वैकल्यान्वितत्वात् सत्ये वा प्रयास-
वैकल्यादिति ।

स्यदेतत् साभूकज्ञेयानि दूषकान्यवयविनि क्षुद्रवस्तुभ्यस्तु स्यात्
नहि परमात्मसम्बन्धवाचपरं किञ्चिदुपलभ्यत इति चेत् वैकल्याविरु-
द्धिमेवं क्षुद्रैकानुभवस्य सर्वव्यवसिद्धत्वात् तत्प्रतिपादनस्य विकल्प
स्यात् तदिति चेन्न स्यप्रतिभासत्वात् स्येपाधिकत्वस्य स्यप्रत्य
मिति चेत् तथाभूतानुभवमन्तरेजोपायेदप्यभावात् चान्यथा नीकादि
विकल्पानामपि तत्रैव स्यप्रतिपादयती सर्वप्रत्यक्षोच्छेदप्रसङ्गात् ।
निम्नहीतनिश्चितवार्थं प्रत्यक्षस्यापि सामाख्यात् मिथोव्यापक्ये तस्या
प्यवयवादिति । नच परमात्मवश्यं सूक्ष्मः तत्त्वव्यापकतात् नच तत्-
त्वसुखादिकस्य समुदितत्वात् तत्त्वानुपपन्नतात् क्षुद्रवस्तुमे वा
क्षुद्रवमिति किमपराहं नच समुदितत्वं तथा प्रतिभासितुमर्हति
तेषां प्रत्यक्षमङ्गलत्वात् । नच आगादिभेदप्रत्यापितेन औचित्यं पर-

मरुतु प्रत्येकमवस्थामात् नच नानाविधार्थसमवायिभ्यो वा सौख्यं
 भिति साम्प्रतं स्मृत्स्वरूपविप्रत्ययनिवृत्त्यात् नच भ्रमेभ्यो कारोपितेन
 स्वप्नेनेदमुपपत्तिमत् तदवस्थामात् नहि स्वरूपस्वरूपविप्रत्ययनिवृत्त्यादि
 स्वरूपावस्थानिर्वाहः कश्चित् स्वप्निदोषवति नच स्वप्नेभेदन् प्रथमानेन
 स्मृत्प्रत्ययः नच तन्मे स्मृत्स्वप्ने तद्विपरीतात्तत्त्वसमादोषसम्भवः ।
 अपि चैवमेव परमात्मना परमात्मनोऽदिरप्यादोषिता परमात्मना
 भाषयैव परिष्कुरेत् । न स्मृततया नच नानादिदेशस्यापित्-
 त्वैव तद्विभेति साम्प्रतं विरोधात् नहि हि नानादिक्षाः परमात्मनो
 देहवशावभासेरन्तर्भावो देहितया चोपेयम् तथाच कस्य
 नानादिदेशस्यापि तद्विभेति परिष्कुरेत् । अथ तत्रोपेयम् न
 नानात्वेन देहवशावभासेरन् तथा च कस्य नानादिदेशस्यापि
 देहानामपरिष्कुरेत् तत्रादेकत्वादेवे परमात्मना ज्ञानभासक-
 स्यादिति स्वप्नस्यैव स्वरूपस्वरूपविप्रत्ययः वा भावेति चेत् तावदेव
 आपित्वसाम्येन तावत् परिमाणमवस्थादोषः नचैवापि तथा स्यात्
 स्वप्नस्याप्यसिद्धेः नचासन्नेवैकः स्मृतः परिष्कुरति नाद्यत्वात्मा-
 माकात्मत्वात् इत्येव प्रतिभासधर्मापि निरुक्ताः सोऽपि क्वचन चोदो-
 वाक्येवेति न चर्वी मतिमतिवत्तद्वति । अतीन्द्रियत्व प्रत्येक
 मवस्था कथं भिन्ना अपि दृश्येत् । अतीन्द्रियत्वमूहस्याप्यती-
 न्द्रियत्वात् विविद्योत्पादादेर्निवृत्त्यमिति चेत् त्विमस्यापि अत्रैव तत्
 प्रसारयति ।

अस्तु चेत् तत्रापि स्वप्नेभ्यो विभेदो विद्यमानो जातिवद्वा
 प्रत्यक्षान् तदभेदेऽपि तत्रादृष्टा न कश्चिद्विभेदः । भवतु च जातिवि-
 भेदोऽपि तथापि स्मृतत्वेनैव निवृत्त्यर्थं प्रतिप्रवृत्त्यर्थं मत्तत्त्वं चान्यथा
 स्मृतत्वात्मात्रवत्त्वेऽपि परमात्मनो कदापि तथोक्तः प्रत्यक्षतानि-
 यात् निवृत्त्यर्थं तु तद्विपरीतस्य प्रत्यक्षता तत्रापि तत्रावस्थानावस्थान-
 विभाज्यति अथवा तद्विरोधप्रत्यक्षतादेव तु चान्यथा । नच तद्विभा

अपि स्वरूपतयोक्त्या न च वस्तुत्वमेव सौख्यं तद्विपर्ययसु सूक्ष्मा वेति तदेवास्मानपि प्रत्यक्षत्वप्रसङ्गात् । नैवकार्यमपि विवक्षितमिति चेन्न तस्य प्रकृतोऽप्यसम्भवात् स्वययदमाङ्गना रसाद्विरसाद्युभिरन्तरिक्ष-
त्वात् न चारोप्यते नैवकार्यं नितरितराजयप्रसङ्गात् नैवकार्यारोपे
तेनां स्वरूपानां यद्वयं तद्वृत्ते च सति नैवकार्यारोपइति । तस्या-
द्वैन्द्रियवत्त्वे स्वरूपतायाः प्रयोजकत्वात् अप्रयोजकत्वे तत्तदेवास्मानपि
प्रत्यक्षत्वप्रसङ्गात् । तेनाथ प्रत्येकमस्वरूपत्वादतीजिवाद्य पद-
मावयः ततः च सर्वोपपत्त्यमवयवसिद्धेइति ।

अथ तर्हि स्वस्मान्नखावी स्वरूपोऽर्थइति त्वेव भागभाविनी-
युंमपदुपपत्त्यवधितत्वात् घटपटादिभक्ते मनुकपाकादीनामुत्पाद
समानोपादानतया स्वप्रतिपत्त्यवधारितावेति । सोऽयमधिकारश्च
सिद्धान्तन्यायेन स्वरूपसिद्धौ स्वमभङ्गभङ्गः । इत्येव वत् सत्
तन्निरवयवमेव यथा विज्ञानं संख विवादास्त्रयीभूतोऽष्टादितिति नि-
रुक्तं विपर्यये कायकाभावेन व्याप्त्यसिद्धेः । यत् सत्तत् सावयव
यथा घटः सख विज्ञानमिति चास्माकपरिवर्तस्याप्यवकाशाच्च
समोवा समाधिः । ननु निरवयवमेव विज्ञानं स्वसम्बन्धितवर्ण
घटस्य च सावयवतायामपि विवादस्य तत् स्वयं परिवर्तः । कार्य
वा समः समाधिरिति चेत् युक्त्यविवादस्य विज्ञानेपि दुर्वारत्वात्
नहि कश्चित् कच्छोक्तपार्श्वजठरादिपरिहीनं पिठमनुभवति अथु
■ सत्त्वात् स्वप्रतिपत्त्यसिद्धिर्दुःसावप्रतिपत्त्य वा घटादाविति ।

अपि च स्वसत्त्वसाधनमिदं प्रसङ्गो वा न प्रथमः घटादिशब्द न
स्वरूपेतराणां स्वरादीनां परमाङ्गना वा वलीकरणे सिद्धसाधनान्
स्वरूपनेकमनुपपन्नं वक्ष्यिष्ये साक्षात्स्वापदेहात् समनुपपत्ते ता-
जवादिहेइति । ननु प्राप्तादिनोऽनुपपत्ते वाधः स्यात् सर्वधाम-
नुपपत्ते वाधवादिहिः स्यात् । नैवमनेति चेत् तदेवप्रभङ्गस्य
नमचपरिमलसाधनस्यापि सावयवताजवाद्यदवकाशासिद्धेदेव-

मेधावेत्तत्त्वमनेन । पर्वतादिबल्लोकप्रतीतिसिद्धान् घटादीनुपादाय
 निरवयवत्वानुमानं स्यात् आन्धया मृदाविपरीतदिप्रतिपत्तिवृत्ततया
 दृष्टानुमानमपि पर्वतादौ न स्यादिति चेन्नैवमविरोधात् । नहि
 मृदाविपरीतदितिहाय्यामवादोऽन्यथाकारः सम्भवति तथाहि
 कर्म न संप्रपञ्चते संप्रभूमेन संप्रवृत्तिरेव साध्यते चेन्न सांख्येयि
 स्वभावे सत्यान्तत्त्वबल्लासीति तस्या निर्भरः कर्तव्यः । इह तु
 घटादिप्रदेशेन सूक्ष्मत्वं यदि प्रतीयेतः कथं निरवयवत्वेन सा-
 ख्येन न विरोधः कथं परमाख्येयं कथं न सिद्धसाधनं विप्रतिप-
 पत्ति न तथेति चेत् नै कश्चित् परमाख्या निरवयवत्व विप्रति-
 पत्ति चेत्कथामोहनिवर्त्तकत्वं साधनमिति चेत् तथापि यं शोका
 सूक्ष्ममेकमुपलब्धवान् तस्य पक्षे विरोधश्च ततोऽन्यस्य पक्षे
 सिद्धसाधनमेव शक्यः सूक्ष्मोऽवमिति मिथ्येति चेत् इतरेव तर्हि
 साध्यतां विममेनाज्ञातत्त्वमेव शक्येन सत्येन । नच तमेवेह
 प्रत्यनुपसंहर्तुं शक्यत्वात् तस्यायेन रूपेण यस्य पक्षे विम-
 दित्वं तेन विमोचयितुमशक्यं विरोधविवादाभ्यां तत्रानुमानवृत्ति
 नोतोऽन्यथेति । नापि द्वितीयः विपर्ययाप्यन्वसानात् नच विवाद
 विषयोनिवयवः तस्माद् सन्निति विपर्ययः । नचैवं सावयवत्वं
 पक्षस्यानिच्छता प्रवर्त्तयितुं शक्यते नच तत् त्वयेष्यते नच तस्येष्टो
 वेनासत्वं शक्यसाधनम् आन्धवाविदेविरोधादसाधारण्यात् नच
 विपर्ययोपि परेष्ट्या प्रवर्त्ततइति ।

कः पुनरवयवविनिर्वाहः तत् किं पक्षस्यात्राद्यो मदीयान्
 पक्षेयं बुद्धयेव कोऽसौ तस्मादकारमेतत् तथापि अत्रिरक्तमनस
 विद्वद्बल्लासं तदेकमेव व्यवहर्त्तव्यं यथा विज्ञानं तथाच विवादा
 ध्यासितवक्तृकानुभवमोचदइति स्वभावहेतुः तावन्नामानुबन्धि-
 त्वादेकतायवहारस्य नञ्चमेकत्वहारोनिर्निमित्तोऽनियमस-
 क्तात् नाप्यनिमित्तः प्रवृत्तिनोऽसीतादपि तथाव्यवहारप्रस-

कृतात् । अथु तर्हि वाक्ये नु सत्येकनित्यसम्बन्धः । तस्मात्तत्त्वविभाग-
स्याशङ्क्यतादिति चेन्न तावत् सर्वस्य वचार्थत्वमेव विभागोऽनुपपन्नः ।
उक्तद्विदोषात् तथाहि विपरीतमवगतं भवेति सौमिकी प्रति-
पत्तिः । अथवास्यादितिरिति च वैमनिकी वचार्था न वा उभयव्याप्य-
त्तरेण न सिद्धिः । अथसंसारपसर्वव्याप्यार्थत्वात्मेतन्न प्रतीतिरिति
चेन्न विवादानुपपत्तेः नहि व्यवहारसामे प्रदीक्षकाः । विवादः नच
नायमस्तीति शब्दार्थे विवादइति चेत् एवं सत्यप्रतीतस्य निवेदु म-
ग्नत्वात् पराभिप्रायनिषेधार्थत्वात् विवादस्य अभ्युपगन्तव्यमिति चेदुः ।
प्रतिषेधप्रतीतिः कथमस्तीति नचाप्यज्ञानादन्वय प्रकृतिसम्भवः
अतिप्रसङ्गात् । नच ज्ञानसाक्षिणं नियामकं नतिप्रसङ्गात् नच तत्
सहितोभेदाग्रहः । अथह्यप्राधान्ये भेदाविवक्षायां निवृत्तेरपि
प्रसङ्गात् तद्वैतोऽभेदाग्रहस्यापि विद्यमानत्वात् वासौ नियमकः
अपि तु भेदग्रहइति चेन्न रजतस्य भेदं रजतमिति कृत्वा न
निवर्त्तेत भेदग्रहस्य तत्कारकस्याभावात् भावे वा विपरीतस्याभि-
रुचिरे भेदप्रत्ययात् तस्मात् प्रवर्त्तकप्रवर्त्तनोऽप्यग्रहस्य तेषां
सौकर्यं मुच्यते । तथा च स दोषकदवकारव । अथ भेदः प्रधानम्
अङ्गमग्रहः तदा सत्येव रजतज्ञानादन्वये न प्रवर्त्तेत इदमन्वय-
तात्पर्योभेदाभावादित्यादि श्रयमूहनीयम् । प्रकृतिवत् प्रतिपत्ता-
प्यभवाग्रहकृत्यइति चेन्न अग्रहस्याविवक्षितत्वात् सामय्यविशेषा-
देव तत्सिद्धेः । तत्रोऽप्येति स्फुरतीति तु नियमः नच कचिदपि भेदा-
नुभावापि तत्रयं वक्तव्या स्यादित्येवा दिक् । नापि सर्वस्यावचार्थ-
त्वात् तदग्रहकस्य वचार्थत्वाभ्यामुक्तद्विदोषात् तन् किञ्चित्
प्रमाणं किञ्चिदप्रमाणमिति विभाज्येव वक्तव्यम् । नचासौ प्रतीति-
वतिमवधूत व्यवहारमोचरः कथमस्युपविष्टमते श्रवः परतोवेति
काये एवं ग्राहकेवेति वा । तत्र न प्रथमः स्वस्मिन्निवृत्तादिः ।
प्रकाशत्वसाधारकत्वात् शब्दसाधनेनानुमानप्रकृतेः । नचाप्यथ

नच प्रमाणं चन्द्रिगमेदत्वात् अथवाच्योपपन्नकं चार्थद्वयं ।
 प्रसिद्धमपि प्रदेव परवेदेदेऽनवस्था स्थात् । नच क्रिया सजातीय
 क्रियाकर्मप्रामाण्ये हिदादिति । तर्कपुरस्काराद्विषयोऽयं इति चेत्
 उपपत्त्यापरमार्थोपादृष्टेः सिद्धिर्निष्पत्तिर्वा स्थात् प्रतीतिर्वा चाप्ये
 चावाप्तोपापत्त्यवेदनप्रसङ्गः अनुपपत्त्यस्यानिवृत्तिः । नचाविद्यमाने-
 नानिश्चयमागच्छोपपत्त्येति स्वसम्भितान्वयसम्भितिरित्येव । द्वितीये तु
 सिद्धसाधनं नञ्नुपपत्त्योपपत्त्य उपपत्तीभवति नचैवं सत्यर्थेऽपि
 नोपपत्त्येत नञ्नुपपत्त्यप्रतीतिरर्थवेदनम् अपितुपपत्त्यनिवृत्तिः ।
 उपपत्त्यादृष्टौ उपपत्त्यनिवृत्तिरित्येव अवधारः कुत इति चेत् माभूत्
 नञ्नुपपत्त्यादेव निष्पन्नस्य वस्तुमेतिवृत्तिः तथाच तद्विवक्षितो-
 ऽर्थन्यवधारोऽनुव्यादयति । नचानवस्था अप्रत्यवेद्यत्वात्तुपपत्त्यात्
 निश्चयवत् अन्यथातन्निश्चितनिश्चयस्य भासनिश्चयेऽपि सिद्धेऽत
 नञ्नासावाप्त्यनिश्चय इति तदिदं बहुमात्रमात्रनञ्नाप्त्यन्तमनुवृत्तिः ।
 हिदादिवदिति दृष्टान्तमात्रेण साक्यवधानं ज्ञानं न ज्ञानान्तर-
 कर्मसंज्ञातीयक्रियात्वात् वा यन्नातीया क्रिया भासते तत्क्रियाकर्म
 यथा हिदा हिदाभरत्येति तु न्यायविज्ञवः हिदावत् सर्वथा सजातीय
 कर्मत्वे साध्ये बाधितवियवत्वात् पुरोधान्तरज्ञानस्य न ज्ञानान्तर-
 वेद्यत्वात् स्वयमपि स्मृत्यादिमोक्षरत्वात् । स्वकर्मत्वे साध्ये दृष्टान्तस्य
 साध्यविकृततया हेतोर्विद्वत्त्वादिति । नापि स्याद्व्यक्तेः विवे-
 चनानुपपत्तेः नहि प्रमादयवत् वचार्थत्वेकनियतमप्रमात्रेऽपि प्रमा-
 नाभिमात्रात् । अन्यथा विषयवृत्त्यानादप्रवृत्तिप्रसङ्गाच्च ततो यदि
 प्रमात्रमात्रमात्रतः स्मृतेऽपि तथापि निश्चयहेतेरभावात् प्रमात्र
 मेवेदमिति निश्चयः कुतः सच चक्षुषे पारलौकिकव्यवहारादुत्पन्न
 ज्ञानाविर्भूतमेव तदप्रवृत्तं निश्चितमेवेति यत् तद्विद्वत्तिरेव कुतः
 प्रतीत्यानादादिति चेत् तद्विद्वत् निश्चयवत्त्वमवधारयेति अन्यथात्वेन
 प्रतीत्येदो निश्चयसाध्यात्तस्य निश्चयवत्त्वे तु येनचक्षुषे न भासते

कृतइति । कृतइत्यत्र तावदस्य कृतइति चेत् किमेतन्नेतदप्यनु-
संहितोक्तमेवमहिमप्रकाशवोमात् । नच विवक्षोपधानमार्गं प्रामाण्यं
तदाभाससाधारण्यात् अपि तनुभवस्य सतोभूताद्यनुसन्धानम् ।
नचाद्यनुसन्धानेपि तस्य भूतत्वमनुसन्धीयत आद्योपितत्वत्वात्तद्विधि-
यानुसन्धानात् । अतनुसंहितस्य आद्योपधासाधारण्यात् द्विचिद्विभो-
ऽप्यनुसन्धीयतइति चेन्न द्विचि प्राप्यमितेन स्वप्नप्रान्धासद्व्यापान्त-
नापि संग्रहेन स्यादव्यासदमोत्वत्ते तु अनुसन्धानं व्याप्तिरावृजित-
संस्कारसमुद्भवस्यरूपत्वेन भवत् प्रमाणात्तद्वद्वीर्यं प्रविशतीति
यदतद्व्याप्यमिते । तथाप्यनवच्छेति चेन्नतावदसौ दृष्टान्तद्विरुद्धा-
प्राप्तेव तन्निश्चयात् अन्तर्द्विरुद्धा तु स्यादपि यदि प्रामाण्यमवश्यं
निश्चेयमभ्युपेक्षते । अत्रातप्रामाण्येन कथं परप्रामाण्यवेदनमिति
चेत् यथा निवयवेदनम् । अथु तर्हि धर्मिलिङ्गद्विरुद्धा साध्या-
मननुमानात् । तन्निश्चयस्य च प्रामाण्यनिश्चयमन्तरेणानुपपत्तेः
न हैताभावात् यत्र लिङ्गज्ञाने धर्मिज्ञाने वा तज्ज्ञानत्वभावेन दैत-
मुपसंभ्यते तत्र तज्ज्ञाननिश्चये लिङ्गमाभासज्ज्ञानत्वान्नतया न
निश्चीयते यत्र तु तज्ज्ञानं तदेकनियतं तत्र तावतैव लिङ्गनिश्चय-
स्यादाभासज्ज्ञानमुत्पन्नात् । एककोटिनियतोऽनुभवोनिश्चयः ज्ञान-
तद्वर्णस्याद्विभिन्नज्ञाने न दैतमिति अवस्थितिरिव तस्यापि प्रा-
माण्यनिश्चयः परतत्वेति न्यायसम्प्रदायः ।

अतएवेति विभेदाच्चादृष्टस्य अतएवेति तात्पर्याभावात् ।
स्याभ्यतन् रसदेव तु कथं निश्चेयं यदेवकृतमेककोटिनियतमेव
यावता तथाप्यनवस्थितिरिति चेन्न व्याप्तिज्ञानस्य साक्षादात्मन्-
यद्व्यापवि सर्वोपसंहारेण बहुप्राप्तिमुपादाय प्रवृत्तिः तद्वर्णवत्त्वान्
तज्ज्ञानीयतामेवाभिः तत्र तथाप्यद्विभिन्नमुपसंभ्यतात् । नच
प्रामाण्येन निवयमनिश्चये तदाविवक्षिते विभेदे दैतशङ्कावकाशः ।
नचा वाचकः कृतइति कालमेवावकाशं न साक्षाद्विद्यते प्रवृत्ति

विरोधात् । तथापि सामान्येन बहुपाक्षिन्नविज्ञेयं प्रकृतः शब्द-
कारत्वात् शब्दशब्दोर्विषयो न वेति शङ्कया न परिभूयते नाप्यन-
वच्छेदोक्तिरूपीति तर्काच्चाप्य भवन्ति धर्मिणाम् अभिपद्येत् ।
मिटाकत्वमनसदाकत्वमं वा भवेत् निमित्तञ्च तत् पक्षमुच्यतामेव
अभिपद्येत् तदर्थकर्मकोपि न स्यात् ज्ञानेतरस्यार्थप्राकङ्क्षाभावात्
अदि तन्वातीर्थं अभिपद्येत् अभिप्रायेपि क्वचिदपि न कथंतिष्ठेत्
तदवयवस्त्वितौ अभिप्रायेपि न स्यात् अन्यथास्यातिव्यपञ्चनं तस्य
तत्त्वस्त्वितौ चाप्यर्थार्थं स्यात् तदवयवत्वात् ।

एतेन शब्दजातरावस्थयोरविशेष इति विद्वान् असत्त्वज्ञाने-
रावस्थानिश्च मिटाकृतत्वात् अन्यथास्यातिव्यपञ्चनमित्यवस्थानन्त-
रेवानुपपत्तेरिति । सा च जागरेपि यदि न स्यात् तदा न भवे-
देव तथापि कथमनयोदवस्थयोर्विभागः कर्तव्य इति चेन्न शोकसिद्ध-
त्वात् । किमनयोर्लक्ष्यमिति चेत् कर्तव्यमनयोदवस्थयोर्लक्ष्यमनयोद-
वाधः काकताकीयसम्बाधनं चात्र स्य प्रवत्ये काकताकीयः कस्यवि-
देव विषयस्य बाधोनागरत्वेति । एतेन बाध्यप्रवत्योऽवस्थानि-
शेषः चात्र प्रवत्यबाधकादिबाध्यप्रवत्याकोनागरितमित्यपि प्रवत्य-
मिच्छेकांशे प्रवत्यमात्रविज्ञेयोभवेत् । तथा च स्वावकाङ्क्षिः प्रेक्षा-
नाम तत्त्वमधिगच्छेदिति भिद्येति ।

अस्तु तर्हि मुख्यगुणिनोदमेदाज्ज्ञेयत्वं कथितवान्मात्रापरि-
शेषादिति चेत् उच्यते । अस्ति तावदिह दर्शनस्यार्थभाष्यमेकाग्रं प्रति
सम्मानं तदिदमेवैकविधमं वा स्यात् समुदायविशेषं वा तदतिरिक्तं
वस्तु द्विवचं वा वचनगुणोद्भाकारविशेषं वा अक्षीकविशेषं वा नायः ।
नहि वदेव कथं सत्यं स्यादिति । नच कथं तजिन्निवद्याह्वानं
अन्यथापि नीलादिप्रत्ययप्रत्यङ्गात् । नचैकमेव वस्तु वदन्मतेनाम्यथा
प्रकथयति यत्तन्म अनात्मत्वप्रत्यङ्गात् मेदाभेदत्ववक्तव्यमप्युच्यते ।

नापि द्वितीयः सच्चि सत्त्वदेवतत्वा वा सत्त्वकारणतत्वा वा सत्त्वकारणतत्वा
वा सत्त्वकारणतत्वा चेति । न तावदुपादानकस्यैकदेवतसम्भवाः सत्त्वोऽप्रति
निवर्तोपादानत्वात् सम्भवे वा तदेव प्रकामिति प्रत्यक्षवितर्कविवादेन ।
नाप्यधिकारणीभूतभूतत्वादाधारतया तत्त्वम्भवाः अस्तु वा सत्त्वकारणम्भवे
भूतत्वे स्वविशेषेण घटोपि अस्तु वैशेषिकभावात् स्वविशेषकादाधार
इति प्रकृते निवेतुं तयोदघटोत्तरभावेनैकज्ञानसंस्कारितत्वात् तदधि
कारकाः स्वार्थादयोषीति तु कस्य प्रमादस्य विवक्षा नहि स्वार्थादय
स्वास्तु चेत्तसि चकारसि । तयोऽयं आचारद्वयमि वासि तवापि
भूतत्वघटस्वार्थादाधारधेयभावप्रतीतिः । नच समुदाययोग्यत्
सम्भवाः घटस्वार्थादयप्रसङ्गात् एकाधारतार्था हि समुदायानु-
सन्धानं समुदायानुसन्धाने नैकाधारतानुसन्धानसम्भवइति स्ववक्तुः
प्रसङ्गाच्च भूतत्वस्यापि समुदायत्वं सिद्धतमिदमनुमीयानिष्टतेः ।
अतएव नैकाकारणतया प्रमादाभावात् भावे वा दासमभ्रदमयोऽद्वैत
कारणतया समुदायत्वप्रसङ्गः भेदाग्रहस्य प्रकृत्येवसम्भवात् । अतएव
नैकाकारणतयापि उपादेयत्वस्यैककार्यस्याभावात् एकादेकादयव-
चसायाः स्वार्थक्रिया इत्यपि न युक्तं स्वार्थक्रियादिवत्स्य उदयस्थानभ्युप-
गमात् एकादेकस्थानिकाचार्यत्वे प्रमादाभावात् समुदायस्य वासिद्धेः ।
अतएव नैकाकारणतयापीति निमित्तमन्तरदेव तु समुदायस्यवहादेति
प्रसङ्गः । इतीये न विवादः । नापि चतुर्थः सच्चि विद्यामनव
भावित्वं वा स्यात् द्विक्रमादिवद्विस्तारदाह । आद्ये तु कयादित्तु
न पक्षपातः प्राप्तेरर्थक्रियास्थितेन न द्वितीयोपि । ते चेत्स्यादीना
मिति चेत्तेषां किन्तु तस्यैवेति किञ्च ज्ञात्वाद्यकारितं चेत्
तावत् समुदायस्यविरोधोदघटकारणविरोधो वा वाच्यं निमित्तत्वात्
अविशेष्यतामुक्त्यवरोधोपपत्तेः । सम्भवाभावाइति चेत् अस्तम्य-
त्वावस्तु वचं तद्वत् प्रतीयइति चेत् नैकाकारणतयादादिवि विदि-
हादेऽङ्ग तस्यैव वया प्रतीदवरोधभावइति । कयादिभिरेव सम-

अथात्मतद्भावे किमुभावं प्रत्यक्षमेव तावत् अहमिति विक-
 लक प्रत्यक्षमात्रसिद्धत्वात् । नचायमवस्तुः सन्दिग्धवस्तुकोवा
 अत्राभ्यासादप्रतिलोभाच्च नच वैद्विजः अमनुसंहितसिद्धस्यापि क-
 प्रत्यक्षत्वात् । नच कृतिरित्य ममनुभूते तदनुपपत्तेः । अनादिवास्तुना
 वस्तुनादिरयमवस्तु कोविदस्यप्रत्यक्षे न दुक्तं नीचादिविकल्परसाधा-
 दस्यत्वात् । अहं वासनामुवादावाभान्नासे प्रमाद्वान्नादेपि का समा-
 न्नासे वतो नीचादिविकल्पोऽनु समाश्वासः स्यात् । तस्मात्वासनामात्र
 शब्दं विज्ञावाजनुक्रमेण निश्चितं कारकं वाच्यं तच्चात्मानात्मशब्दे ।
 विष्णुवदाभासौ वा प्रत्यक्षतदाभासौ चेति । तत्र यथा प्रथममध्यम
 प्रकाशभावात्तीक्ष्णविकल्प आरम्भ आरम्भाचक्षते तथाहमिति विक-
 ल्योपि तच्चायं प्रत्यक्षप्रत्यक्षभावेति साक्षादेव तत्रावस्तुः तदाभासे तु
 मूलेऽस्य सारमप्यस्यात् सवस्तुतेति । नच वास्तुप्रत्यक्षनिवृत्तादेव
 निमृगत्वं बुद्धिविकल्पस्यापि तयात्वप्रसङ्गात् तत्र स्वसम्भेदेन मूत्र
 मिहापि मानसप्रत्यक्षमिति न कश्चिद्विरोधः । शरीरादिवस्तुको
 भविष्यतीति चेन्न निरुपाधिप्रदीरेन्द्रियबुद्धितत्त्वमुवादावाचक्ष्मन्त्येति
 प्रसङ्गात् । स्वसम्बन्धिप्रदीरादावयं स्यादिति वाच्यं तत्र का स्वीकृति
 वप्रणीवत् । अत्रान्यत्वं स्यात् सर्वभावात् तत्रा न वदा तेनैव तदनु-
 भूयते तदा प्रत्येतेः प्रत्येतेत्यादकृतिरेकादहमिति स्यात् । अतएव
 घटादयोऽन कदाचिदनन्तानुभविता इति न कदाप्यहमास्तदमिति
 चेत् स्ववन्तर्हि तन्मतेऽप्यहं प्रत्यक्षः शरीरादावादेऽप्यवश्यं ततः प्रत्येते
 दन्त्यत्वात् बुद्धौ मूल्यत्वेति चेन्न तस्मात् विषयत्वेनानुभूयमानाया
 भिन्नस्य वस्तुत्वं हिमप्रीतिवदहं जानामीत्यनुभवात् नीचादिप्रत्ये-
 वस्याकारवत् प्रतिबन्नावादेऽपि । प्रतिपत्तेरेवाममात्रा तथा भासत
 इति चेत् तर्हि प्रत्येतेष्वप्रतिबन्नाकारवस्तुत्वमेतत्तत्त्वात् सिद्धं
 न कमीहितम् । अस्तु कोपादानमात्रमिति चेन्न तन्मतिभासने
 कदापादस्यापि प्रतिभासप्रसङ्गात् आकारतन्त्ररेवाकारादिविरोधक-

भासात् प्रवृत्तिसमावागोदृष्टिस्तथाः प्रतिपत्ता यत् समस्तविवि-
क्षात्मकस्यावृत्ति चेत् । अस्तु तर्हि प्रवृत्तिविशेषोपादानमवृत्ति-
निधनः प्रतिपत्ता स किं स्वतन्त्रमात्रज्ञानवत् । तद्विषयीतोवा इति
विज्ञानावस्थिते निश्चेष्टिता चासौ प्रामाणि ।

अ. पुनरप्य न्यायः । प्रवृत्तित्वान्न तन्मिदमिदमिदमवस्थाय
विरुद्धम् । अवस्थितमनैकान्तिकमिति चेन्न ह्यवस्थावयोधात् नहि
प्रत्यभिज्ञानमात्रमत्र विवक्षितं तत् किं कार्यकारणभेदेकत्वान्न
प्रतिनिधयः । सोऽपि विरुद्ध इति चेत् यथोऽपि न विवक्षितो नः ।
कस्तर्हि पूर्वोपपत्तिधामेक कर्तृकतया विनिश्चयः । यथोऽपि तात्पा-
र्यमुपादानोपादेयभावेनाप्युपपद्यत इति चेन्न सौम्यस्त्रितौ सदभावात्
प्राप्तिकत्वेऽपि भेदजातीयत्वे सति तदुत्पत्तिरेवोपादानोपादेयभावः
विश्याद्यर्थप्रियानपि तथाभावाप्रसङ्गात् । भेदाग्रहे समीति चेन्न
प्रकृतेऽपि तदभावात् । यदीदमेदाग्रहकारवसीति चेन्न भिन्नमन्त्र
ज्ञानस्थानेऽनुपपन्नप्रतिपत्तिर्वापि वाप्येनातिप्रसङ्गात् । घटनप्राप्त
प्राप्तयेतत्तथाभावप्रसङ्गात् । यथाधारवदा तिर्यग इति चेन्न तन्त्र
वाक्यस्य प्राप्तिप्राप्तयेऽपि विषयसमस्यानां स्वकानामभावात् । कार्य-
निकस्य त्वतिप्रसङ्गात्वात् यदीदमुत्पत्तिरपि समानवेद्यताभिमानात् ।
यथेनाभ्याससमवेकावसायः प्रकृतिविविधे सतो हेतुजनस्योपादा-
नोपादेयप्राप्तमिति निरुक्तम् ।

कारुस्य तु प्रकृतेर्विज्ञानिरूपारुहति कुर्वोतिष्ठितं भवता वाक्या
वज्रेदेवाद्यं विज्ञातः विज्ञ स्यात् । यत्किञ्चिन्निष्कारादेव तदुत्पत्ते
रिति चेन्न कारुस्यमन्त्रेव वज्रेदेव तदुत्पत्तिरित्यपि विज्ञ कथ्येत ।
पार्थिवं पार्थिवोद्भावात्मनिति निश्चयमिति चेत् कुतश्चत् स्वभावेन-
त्यजमेवमेषा दर्शनादिति चेत् हतदपि कुतः । अन्तःप्रत्यक्षमनैकाव-
सावाविति चेत् । अथ केवं समवायान्न इति साध्याद्यं सादेवं

वा तत् प्राप्तिरुक्तम् एकस्यत्वात्तद्योतयति तदुत्पत्तिमात्रमेव नि-
मित्तनैमित्तिकयोरेपि तत्ताभावात्प्रसङ्गः । उपादानोपादेयभावोक्तौ
कथं तेनैव तदुत्पत्त्याप्येत तन्नाशेन तद्वत्तिसम्मानमेवोपादानोपादेय
सम्यक्त्वमिति चेन्न आत्माशब्दप्रसङ्गात् । तद्योयतेति चेत् सैव
मेति धिक्त्वं तद्वत्तिसम्यक्त्वमिति चेत् स-सावन्न प्रतिक्रियानिवरतः । यथा
हि तेन तत्त्वार्थस्य तथा तादृशमपि तत् कर्तव्यमित्यपि नियमस्य
अन्यथा तेन तत् कर्तव्यमित्यपि न निश्चयेन कथञ्च दुर्भवेत्त्यात् ।
तथा च निदीहे जगत्प्रायेत आर्कशिकञ्च कार्यस्य तादृशत्वमापद्यत
तथा च न नियमउपपत्तेरपि प्रतिसम्माननियतो विभेदाभावात्
अस्तु वैजात्यमिति चेन्न अनुपपत्तिर्वाधितत्वात् नहि विजात्यार्थ
नीतिधियोर्मात्रवापि जातिरूपं विवेकसमुपपन्नमात्रे । अदृशत्वादय-
मदोषमिति अत्र दृश्यसमवाचिनाजातेरदृशत्वानुपपत्तेः उपपत्तौ वा
सूमादावपि अत्रात्रप्रसङ्गात् । तत्तात्पादात्तरधूमश्च वस्त्रेः कार्यः
स्यात् इति प्रज्ञावच्छिन्नत्वात् । नच धूमसामान्यमपि क्लृप्तमेतत् स्व-
मेतदाद्यस्यैव तथाभावादिति चेन्न तथापि प्रज्ञायास्तदवस्थत्वात् ।
तस्मात् कारकस्य वैजात्ये प्रमादतिरे कार्यस्य सौसादृश्येप्यवस्थान्तर
जातिभेदः कल्प्यते हेतुवैजात्यस्य सचवैजात्यं प्रति प्रयोजकत्वात्
अप्रयोजकत्वे तस्यावच्छिन्नत्वप्रसङ्गात् । कारकताजात्येपि कार्यस्य
वैजात्यं सत्कारादिवैजात्ये पर्यवस्यतीति युक्तवत्प्रमाणः । अन्यथा
प्रकृते परचोक्तोपि न सिद्ध्येत् अथेतन्नोपादानकमपि ध्यानमवाप्तार-
जातीयं स्यात् । अथेतन्नमप्यवस्थान्तरवासीवमुपादानं स्यात् दृश्यजात्य-
भेदेपि विच्छिदेव निमित्तं भविष्यतीति प्रज्ञावाः समुत्पादयितुं
शक्यत्वादिति ।

सकृत् तर्हि सङ्गच्छादभेदाद्विषयमिति चेत्, सख्यैकः कर्त्तृति-
शेषेति तथैकस्य कर्त्ता ननु सादृक् सङ्गच्छादियदभ्यरेति कुतोपि-
शेषादिति चेन्न तत्कार्यकत्वं भिन्नकार्यकस्योपपत्तिरिति ननु सादृक्

सहकारित्वमित्येतो विवेकात् । कुतश्चिदेवमपि स्यादिति चेन्न सत्यं
विशेषश्चिन्तयते न च तत्त्वभावेन वा तन्मासीदत्वं वा तादृहकारित्वं
वा तादृहसहकारित्वं वेद्यतो मातिरिच्यते । तत्र प्रथमोऽसम्भवी
द्वितीयोऽतिप्रसङ्गकः । चतुर्थे निवासकाभावः तद्विषयस्य परिशिष्यते
तत्त्वत्वाभावादिति । अथवा सम्भवरूपि नायमुपाधिः न च ताव-
न्भावात्तामिव न तत्वात् । तच्चाह सर्वज्ञः सप्रत्ययानेककर्मकतया
प्रतिसम्भवे न वा आद्ये तत्त्वतिसम्भवादेव प्रतिसम्भवात्तुदेकत्वं सिद्धं
आभावेदेषां विग्रामक्षैर्यस्य सर्वदेव प्रतीतेः प्रतिसम्भवात् । अत्रि-
तयाः सर्वज्ञेनाप्यनाकर्षणात् । अथ न प्रतिसम्भवे न तर्हि आत्म-
कारकभावमार्जनवन्धनं प्रतिसम्भावम् । ननु हि सम्भवे न दन्त्येपि
वस्थानस्य स तावन्भावात्तामिव नमिति प्रतिसम्भवे न सर्वं तद्वृत्ति-
सम्भावमनोन तावन्भावात्तामिव नमिति चेत् तत् किं सर्वज्ञ-
स्यापि विपर्ययः । आहार्थीयं दोषादहति चेत् त्विदमनाभेदेपि
कथमेव आहार्थीयं दन्त्यस्य सारसङ्गोऽपीति वाच्यं भेददर्शनादर्शनाभा-
वमिति चेन्न प्रकृतिविधानाभां भेदस्यासर्वत्रैवपि दर्शनात् । विषया-
यव भिन्नाः प्रतिभान्ति न तुदस्यति चेन्न आत्मस्य भेदनिश्चयात्
विषयभेदाप्रत्ययेपि ज्ञानाभासदर्शनात् । यदि न भेदस्येपि बुद्धि-
मात्रेण तदसङ्गोऽभेदादेष उपपन्नते । शार्चिवतया दद्यात् काष्ठं
काष्ठादङ्गुलं कृतो भस्माप्यभेदेन प्रतिसम्भवेत नैवम् ।

स्यादेतदात्मभेदाद्यहात् प्रतिसम्भानमिति चेन्न सङ्गद्वयास्पदं
प्रकृतिसन्ताभादस्यैव वा स्यात्तदन्तःपातिकादाचित्तानेकाहं प्रत्यय-
रूपेणा । न तावदाद्यः ननु ह्यसङ्गमिकवाचित्वात् तत्त्व-
मनुभूयते सद्यपि वा परस्परमनुपादानोपादेशसम्भवात् परस्पर-
प्रत्याक्षिप्तार्थानुसन्धानवन्तः तत्वात्वे वा चैकमैवादिष्यपि प्रसङ्गः
उभयोर्वैभवेपादाभवे द्वावप्यनेकावयमिति विमर्शसङ्गमविव-
संयोगादिभिः । न चास्य विज्ञानोपादानं प्रकृतिविज्ञानं नैव ।

दुपादानादिति युक्तं तथाच निमित्ततामपि न बाधादुपादानत्वव्याप्तत्वा
निमित्ततायाः अन्यथा निमित्ततामात्रमुपगम्यैकस्य निमित्तो सर्वं
सत्त्वानोद्देशः अपिमेवात् । अत्रेति नुवत्तत्त्वरमस्यव्याप्तमपि किञ्चित्
करके कतिविहतेरक्षयमसक्तः । तथा च तत्पूर्वस्यव्याप्तमप्युद्देशेन
विपर्ययेकाकिञ्चित्करं अत्रदामयेतेति साधुकार्यकारणभावः प्रति
सम्बन्धनिबन्धनसमन्वितः स्यात् । तदुपादानदेव निमित्तं किञ्चि-
दुपाददीत तथा च न प्रतिसम्बन्धमपूर्वमन्तव्यमप्युद्देशेन प्रत्य-
येत इवम् ।

अत्रातिरूपपादानादुपादानादमन्तता ।

मिथो न प्रतिसम्बन्ध सङ्गरेऽमेकसंनितिरिति संशयः ।

। नापि द्वितीयः तस्यापि भेदाग्रहः कष्टमेव वा स्यात् विवक्षतो
वा स्यात् । आद्ये हि पूर्वोक्तमिति प्रत्ययमात्राद्वा ग्रहणित्वाने-
भ्योपि वा न तावदाद्यः अप्रमिल्यत्वातिवम् अहमिति जानामि
अहमिति आख्यातीति वैजाय्येऽहोस्य भेदमिच्छमन्तरेवानुपपत्तेः
कथंचिदुपपन्नो तदर्थस्यैव प्रतिसम्बन्धवितो न प्रत्ययविज्ञानार्थमा-
मयि । नच तेभ्योपि भेदाग्रह इति चेदमेव । नापि विवक्षतः सति
आकारो वा वस्तुकारं वा अक्षीकं वेति । नाद्योद्विषितत्वात् न
द्वितीयः अवयवमुपगम्यात् योऽभ्युपगम्येत् सोऽपि विवक्ष्यमानायासा-
द्वेदमिच्छेत् तद्विषयो च तस्य निवृत्तिम् । न तृतीयः अहमिति
विवक्ष्यस्य सर्ववृत्ततायाः प्राप्तेन प्रतिपादनात् अवयवकत्वेपि न तत्र
प्रत्ययेप्येवमिभेदाग्रहकम्यवः तदुपादानोपिवृत्ततायेपि तावत्प्रति-
करकत्वपदेनभेदेन अहिवृत्तापि भेदस्याग्रहो अमेदारेप्यौपयिक-
तया न तत्र सम्बन्धनीयवृत्ततादिति । अथवा इहानुभवः काशान्तर-
भाविनीं कृतिं जनयेत् तन्मन्त्रो वा संस्कारः सोप्यतीन्द्रियः
प्रत्ययविज्ञो वा अनीन्द्रियोपि नायन् काशवृत्ततायां सम्बन्धमानो वा
अथर्वीन्द्रियोपि तदुत्तरवृत्तिवाराण्यः तद्व्यो वा तद्विज्ञो वा

विज्ञेयोऽयमुभयप्रभवसम्मानं वा अयमुभयवृत्तस्यानवैक्यात्वेति ।
तत्र न प्रथमः । अयमुभयप्रभवसम्मानोऽपि विज्ञेयोऽयमुभयः
तस्यानुपपत्तिर्वाचितत्वात् नायमुभयप्रभवसम्मानं विज्ञेयः नहि
कर्त्तृकरकरोऽप्यनीतमेव नीजं क्षितिमासाद्याहुवं कुर्वते ननु प्रमाद-
यतितं तथा नीजाद्यनुभयप्रभवसम्मानं नीजानुभवेवैवैयपीयसी नीजा-
द्यनुभवेनैव वेति न क्षिप्रविवेकः । एवमयमुभयप्रभवेऽपि करकप्रसङ्गे
नवानुभवेपीति । अक्षिप्रभवस्य नीजस्य क्षितिप्रतिपत्तिरनवस्थित-
इति चेन्न क्षीरमधू रसपाविनीकप्रवणककरवज्रजितविपरीतपारावत-
वदभियमदर्शनेन तस्याप्रयोगकत्वात् वैकल्याण्यु विज्ञेयोऽभवेत् तथा क्षी-
रावसेकादभूत्वं परिपृक्ष्य मादुर्गन्धपादावानुवर्त्तमानात्तस्मी काया-
नरेपि मादुर्गन्धस्मीकवति काकारादुभयसोकादा चवन्तिमानमपराध-
रक्ततामुपादाधानुवर्त्तमानं कार्याशरीरं कुसुमेषु रक्तताम् । नचैवं
प्रकृतेऽपि जवाकुसुमाशुपधानसंनिधानेपि तद्रूपतामनादाय चवन्ति
मानमेव सन्तान्यास्य फलितस्यैव चानस्य विषयोऽपराधमपन्नमभ-
यिद्रूपतामनेवापुयुगेः सर्वान्कारत्वमेव सर्वान्काराभां किन्तु कश्चि-
दाकारः पटु रज्ज्वे त्वपटवइति तु सर्वज्ञत्वव्यापनो विवद्वत्तन्माधा-
सादपि न भीः । नहि सर्वत्र पटु रज्ज्वेति सम्भवति नच लसन्नि-
रिति कथस्यापाटवार्थं पश्यामः । निराकारवज्जेपि वासानर्थानुदे-
विषयः तावति कटुतेव ता । यत्र तु अकटुता नासौ नदिभवः तथात्वे
वा विषयेतरव्यवस्था न स्यात् तस्मै त्वयुक्तमेवइति दर्शितं प्राक्
तत्कारतौद्ध्यः संस्कारः परिशिष्यते । अथ न सम्भवमान कश्चैव
कृत्वाद्विषयसङ्गे प्रवृत्तितन्त्राने चानान्वयाप्रवृत्तत्वात् कथञ्च संस्कारे
आन्ध्र्यं चयेऽतिप्रवृत्तत्वात् परम्पर्यैकोपादानतानिबन्धे संस्कारान्तर-
सन्तानेपि कृत्विप्रवृत्तत्वात् । तथात्वं कोपादानव्यवृत्तिं चरो-
तीति अन्धकाराभावादायातनिवृत्तमप्युक्तमेव । तथाच कृतेः कारका-
न्तरसम्भवात् संस्कारतदुपादानयोः स्वैक्यमवस्यतिदमवर्त्तनीक-

हेति । एतेन धर्माधर्मकक्षेत्रेऽपि संस्कारो व्याख्यातः तथाच बोधः
संस्कारः क्वचित् सन्ताने आहितः स तत्रैव पञ्चदानयोगोऽन्ये नान्यथे-
त्यादिभिरस्य च कतिरित्यसंस्कारपक्षे हेतोर्वाधिकरज्जत्वात् विशेष
कक्षेत्रस्य च क्षेत्रपालिकत्वात् क्वचिद्विष्टोत्तरकार्यप्रमादमानस्य च
विवक्षत्वादिति ।

नचातीन्त्रियेऽपि संस्कारः सौमतरूपे सम्भवति तस्य आगत्ये
पारोक्ष्यानुरूपत्वेऽप्यज्ञानत्वे ज्ञानेऽप्यपदानकत्वाद्योगात् सन्तानान्तर-
त्वेन ज्ञानस्यापि पारोक्ष्ये तदन्तःपातिनः स्मृतिसुखदेरेऽपि तथाभाव
प्रसङ्गादिति तदिदमुक्तत्वं प्रतिसन्धानं निमित्तवत्तथा ज्ञान मनि-
मिचकत्वे नियमानुरूपत्वे स्तब्धानेककर्तृकत्वे नास्तीति व्यापकानुरूप-
कक्षेत्रा विपक्षान्निवर्तमानं निमित्तवत्त्वमेककर्तृकत्वे विनाम्यतीति
प्रतिबन्धसिद्धिः । एवं सति चान्येऽपि नर्तकीन्त्रियानुपपत्तेः
वृत्त्यः सैव हि चूलात्वा तथैव वा धरमाश्रयः प्रतिसन्धीयमाना वा-
चाननिमित्तत्वेनावस्थिताः । विवक्षधर्मविरहितविषयत्वेन तु विशेष-
जीवमप्यप्रतिसन्धानमन्यथा यथैव नास्त्यन्यथा कृत्यः संशय इवामया
दृश्यतइत्यनेनानैकान्तात् । ननु सिद्धमिदं विशेषकं देहस्यैव चेत्तत्र
त्वात् मैवं देहत्वभूतत्वमूर्तत्वकृपादिमपवादित्वाः नच भूतानां समु-
दायपरम्यवसितं चैतन्यं प्रतिदिनं तस्यान्यत्वे पूर्वपूर्वानुभूतस्यास्मरक
प्रसङ्गात् । नच प्रत्येकपरम्यवसितं कश्चिद्व्यावयवविगमे तदनुभूतस्या
स्मरकप्रसङ्गात् देहस्याचेतनत्वे वाकस्य प्रथममपट्वत्प्रसङ्गात्
इहैवैवावसरेऽप्यप्रमत्तानुरूपत्वेऽप्यभ्यासवत्ताप्रतिसन्धानं विना
चेष्टानुरूपत्वेऽप्यप्रमत्तानुभूतस्य प्रतिबन्धस्यास्मृतौ प्रतिसन्धानात्
योगात् जन्मान्तरानुभूते चानुभवितरि भक्षसाङ्गते कश्चिन्मरणा
योगात् चानुभवादीनां प्रकृत्यन्तानां कार्यकारणभावस्य इहैव
जन्मनि निश्चितत्वात् तथाच तदभावे तदभावस्य सकलभवात् अन्यथा
कश्चिन्मरणात् । कश्चिन्मरणात् तदभावे तदभावस्य सकलभवात् अन्यथा

मेकार्थयद्वयात् । नच मनस्येवा तस्य करवलेनेवानुमानादिति प्रति-
 नस्तसिद्धिः । अद्वैत्यात्मसिद्धिश्च अनादिवासौ बीजदोशजन्मादर्थत्वात्
 अकल्पस्य सतोऽनादित्वात् । अथच समवायिकारकत्वात् विभुश्च नित्य
 दक्षते सत्यमूर्त्तत्वात् । अमूर्त्तश्च निम्बिद्रवत्वात् निम्बिद्रवश्च नित्य
 दक्षते सत्यश्चदादिप्रत्यक्षत्वात् । प्रत्यक्षधर्माभयत्वात् । तर्काभावात्
 भवन्ति आदिस्थाने प्रथमप्रवृत्त्यनुपपत्तौ । सर्वदेवाद्यपत्तिप्रसङ्गः ।
 सान्त्वत्येऽनादेः सत्त्वानुपपत्तिप्रसङ्गः । अमर्त्यत्वे निर्मुक्तत्वप्रसङ्गः
 अविभुत्वेदङ्गमयवनादेः क्रियाभ्युपपत्तिप्रसङ्गः । नच संयुक्तसंयोगात्
 तदुत्पत्तिः साक्षात् क्रियाकारकस्य तस्याभावात् । अतथाभूतस्य
 तद्वैतुमेऽतिप्रसङ्गात् । मूर्त्तत्वे नित्यस्याश्चदादिप्रत्यक्षधर्माभा-
 धादत्वप्रसङ्गः । विशेषमुक्तवत्कारकत्वप्रसङ्गः । सविद्यत्वे मूर्त्तत्वं
 प्रसङ्ग इति व्याख्यानसंयतः । अद्वैतोक्तौ विद्यानासमवायिकारक
 संयोगाधारत्वात् । नमोवत् । अक्षीयांसमोदधीति बाधविरोधादिति
 कश्चित् तदुक्तम् । आत्मन्यविभौ मनसोऽमृत्यासिद्धेः तत्संयोगकमादेव
 क्रियाक्रमोपपत्तेः । आगमस्तु मन्त्रतोपि मक्षीयांसमिति प्रथमपद-
 मपह्वात् । उपन्यस्तकदम्बमेव ।

स्थादेतत् सिद्धोऽप्यवनीकृशो देवदेव आत्मदर्शी हि तदुपका-
 रिक इत्यनेन तदुपकारिकश्च हेति । रागदेवो मूलं संसारस्य यस्तु न
 तं पश्येत् । नासौ तदुपकारापकारिकमपि सतो न इत्येते न सिद्ध्यात्
 न संसरेदिति जाह्नविकेन नैर्दिश्यन्मुमुक्षुणापि नैरात्ममेव भाव-
 नीयमिति चेत् । अनात्मदर्शिनो मुमुक्षुत्वव्याघातात् । नञ्ज्ञात्मानमपत्ति
 सन्नाय कश्चन दुःखं वातुमिच्छेत् सुखं वातुम् । अथा अतांशवर्गवत्ता-
 भासिना भवितव्यमित्यभिप्रायस्य बाधदम्बिभोममनुवृत्तेः । अननु-
 वृत्तावभिवोगनिवृत्तौ । यथासिद्धेः । इत्यत्र नैरात्मदर्शिनोऽपि
 ब्रह्मन् । तच्च प्रवृत्तिव्यवस्थासंयुतमननुवृत्तौ प्रवृत्तीति । नचेदेवं
 कुतो वाक्स्वीयेत् सुखं जीवेदित्यादयो निःशङ्कप्रकाराः । यस्तुक्तमुप-

आदिभि रज्येदमकारिभि द्विष्यादिति तदेवमेतत् बोधि मोक्षमुप-
 कारं मनसि स तदेतौ दृष्टान्तमुपाददान् अत्यदिप्रश्लिष्टं देवादेरुपगत्य-
 वादा परिहरन्नेव समीहितं समासादयेत्तु विप्रश्रयात् यच्च भोगं
 सोऽपि तथेकानुसूयमेव प्रतिकूलत्वेन गृह्यते मन्त्रैः । अन्धभाष्यनु-
 दक्येदमपि द्विष्यादिति तु न दृष्टं गोविन्दमेपीति । तथापि दुःख
 हेतुत्वादग्निद्यादिवदसौ क्षीयतामिति चेत् बाह्यसौ दुःखहेतु
 आहृत्यो हेतुत्वं सोऽपि न तदा निवृत्तादिति क्षीयतामिति चेत्
 अग्न्यात्माग्निमुभोजयत्यन्तः । अत्र तस्य दानं विनाशो निवृत्त्यात्
 नापि विप्रयोगोऽप्युपायकत्वात् नाप्यप्रतिपत्तिः यथा यथा तदर्थं यत्न
 कथा प्रतियोगेः प्रत्यापत्तेः कथंयत इति चेत् कृतेवैतावन्तं कालमु-
 पेक्षा तथापि तन्मात्रासिद्धेः निष्प्रयोजनमिति चेत् । सोऽपि न विनाशो
 दुःखहानाय निवृत्तादिति किमर्थम् । पुनः सोऽपि न प्रवृत्तेति चेत्
 बीजाभावात् कुत पुनरुपादेयः । तथा सति भावनारम्भमेव निश्चयस-
 तिद्धेः किमस्योपादानं विवेकः कुत अनात्मनः प्रदीपादेः किं पुनरप-
 यमत्वं आद्य आकाशस्य प्रदीपमेव हि तावदुद्धोऽभिविस्तृतमात्मनः
 मन्थमानस्य तदुपादाय तदनुसूतपैक्षोऽप्यविचारा लब्ध्या निजमभते तथा
 न तत्प्रतिकूलविमर्शे हेतुः । मन्त्रैस्तु एवमात्मनः शिष्टं समर्थति निव-
 र्वाणे पुनर्विस्तृतोऽभाभावात् तैदमुपकार्यत्वात् हेतुहेतुवशाद्भोगा-
 यमपत्तेः विविनिवेधानादिकारात् अन्धजातिव्योमित्यसंस्कारा
 सुप्रयत्नेन ततः प्रवृत्तेः ततोऽनात्मव्याप्यजोऽभिदानं संस्कारस्य
 निवृत्त्यात्मनश्च तत्त्वज्ञानादिवर्तते तच्च अद्यतममनारिक्मेवोत्पद्यते
 कारवनिवृत्तौ । न कार्यं न जायते उत्पन्नं चर्माश्चर्मप्रचयो
 भोगेन क्षीयते इति आचार्यचार्यसंज्ञेयः । आकाशचार्यसंज्ञेयस्तु
 अक्षरीरं वायवसन्तं इत्यादि । तदप्रानात्वं प्रवृत्तिनिवृत्तिदानाभेद
 वचनोपदेष्टव्यम् । पुनश्चात्मव्याप्यतदनुसूतपैक्षे इति चेत् सता-
 त्वव्यक्तत्वात् निष्प्रयत्नं आत्मा ज्ञेयोऽनुसूतुमिति तात्पर्यं प्रपञ्च

तन्मात्रात्मकतीर्णां आत्मनश्चैकस्य ज्ञानमपवर्जसाधनमिति अत्रैव
 प्रतीनां दुर्बुद्धोऽयमिति यौनःपुनश्चप्रतीनां बहिःसङ्गस्यज्ञानो निर्गम-
 कत्वप्रतीनां आत्मैवोपादेय इत्यात्मप्रतीनाम् शब्दव्यवहृत्याने ता-
 तर्क्यं प्रकृत्यादिप्रतीनां तत्त्वार्थानां साक्षादिदर्शनानां चेति नेयम् ।
 अथवा “जैमिनियं हि वेदप्रः कथितोनेति वा प्रमा । उभौ च यदि
 वेदसौ आख्याभेदकु किं कृतः” । प्रमाख्यातु तस्य कुतश्चि ज्ञेय आतो
 ज्ञात्वात् तदसिद्धमिति चेन्न विप्रस्य अक्षुं रनुमानसिद्धत्वात् । विवादा
 व्यासितकर्तृकं सकर्तृकं कार्यत्वात् इति विशेषविवेकोऽयं हेतुदिति
 तेष विरोधिविशेषाप्रतीतो विरोधस्य प्रत्येकमप्यवस्थात् तत्प्रतीतो
 वा सङ्गोपलम्भनियमेन विरोधस्य बाधितत्वात् तन्मर्थैवाप्रतीतस्यापि
 व्यवहारवत्त्वमपि कथमिति चेन्न साक्षादनुमानसिद्धत्वात् । ततोऽपि
 कथं सिध्यतीति चेत् अप्रतीतप्रकाशकं प्रमात्रं नत्वप्रतीतेः विरोधः
 शक्यनिश्चयव्यवहारोविशेषात् । वा पुनरुचानुमानस्यैवंभूतप्रकाशके
 शक्तिरिति चेत् आकाङ्क्षानुपपत्तिनियमभेदेन निविष्टः सत्यः
 तत्तत्कार्यानिगमाभ्यामन्यथी अनुपपत्तिनिवन्माकां कतिरोमीनि
 विभागः । अस्तु तर्हि शक्यनिपक्षत्वं शरीराजन्मत्वादिति चेन्न अत-
 मर्थविशेषकत्वेनासिद्धभेदस्यानुपपन्नत्वात् । अविहिपरिहारेण
 विशेषकं समर्थमिति चेन्न एवामसिद्धिं परिहरतोऽपितीयाप्रतोः
 अन्यथा विवादाव्यासितं नादृष्टहेतुकं शरीराजन्मत्वादित्यनेनापि
 जन्मत्वस्य सत्यविमर्शप्रसङ्गात् । तर्हि तर्कापरिमुहिरस्तु शरीरनि-
 रुक्तौ बुद्धिनिवृत्तेः । बुद्धिनिवृत्ते शरीराधुमयोगात् प्रवक्तव्यत्व-
 तायां ज्ञानेज्ञानुपयोगादिति चेन्न प्रवक्तव्यं दिव्यव्यवहारात् अहि
 ज्ञानकार्यो ज्ञानैकविकल्पक कर्तृत्वं तत्र कार्यमनिवृत्तौ । आरक्ततया
 ज्ञानं मावेष्टिह विवर्तयन्नु ग्रहणेन केन कार्यत । नच तस्य अन्त-
 र्गते विवक्ष्यप्रवक्तव्यं ज्ञानत्वप्रसङ्गात् । अथमेव हि ज्ञानात् प्रवक्तव्य
 भेदेऽयद्वैतमर्थाप्रवक्तव्यं । नच निर्विवक्ष्यव्यवस्थिति वाच्यम् अकारण

तद्व्युत्पत्त्यात् । तथा च सोप्येकः कथं सिद्धेऽत आसित्सीदिति चेन्न
 तत्र साधनस्य निर्दोषत्वात् देशे वा सत्यं बाधः । सर्वविषयत्वा-
 तस्य किंविद्वन्नियमार्थेन ज्ञानेवेति चेत् तस्य स्वरूपेकार्थप्रयत्नत्वा-
 भावात् भावे वा ज्ञानत्वप्रसङ्गादित्युक्तम् । जीवमपूर्वप्रयत्नार्थदिव्य
 व्यवस्थाः भविष्यतीति चेन्न तस्य ज्ञानान्तरत्वात् एकजातीयत्वे तस्या-
 वीक्षापूर्वकत्वव्युत्पत्त्यात् । इच्छासा वा तत्कारकत्वं ॥ स्यात् तास-
 न्तरैवापि सत्तातीयस्योत्पत्तेः । तस्यात् कृतिकातीयस्य ज्ञानेच्छाभ्या-
 भेदे विषयव्यवस्थाः स च साधयितुमिष्ट इति । तार्किकगर्भवाद्दृष्ट्वाश्च
 ननु सयच्छात्रियव्योर्द्वैर्गनादर्शकमात्रस्य शतशः प्रकृता अपि व्यभिचा-
 रोपपन्ना तच्छात्र्यस्यानुपपन्नव्यभिचारस्यापि तथाभावसम्भावना-
 ज्ञानात्वाच्छात्र्यान्तरं प्रतिबन्धस्य वस्तुमचितम् । तत्र उपाधिविद्वद्भे-
 दा स्यात्कृदुत्पत्तिर्वा विषयबाधकं वेति संक्षेपः । तत्र न प्रथमः
 दृष्ट्याशब्दभावविषये कश्चुपाशब्दाभावात् दृष्ट्यैवोपाधिना भवितव्य
 मिति नियमानुपपत्तेः । नापि द्वितीयः सा ज्ञानव्यव्यतिरेकाभ्यां निष्ठी-
 येत । तोच दृष्ट्याशब्दोद्वेगचेतननिष्ठो वा स्याताम् उपाधिविधुर्दृष्ट्या
 दृष्टसाधारणचेतननिष्ठो वा । न प्रथमः विदुपादौ व्यभिचारात्
 प्रकृतार्थहेतुः । न द्वितीयः घटादिकाव्यव्यतिरेकसमये तत्प्रयोजक
 कुलापादि व्यतिरेकवददृष्ट्य चेतन मापव्यतिरेकस्य निष्तेतुमशक्य
 त्वात् । नहि कुलापादिदृष्ट्याव्यतिरेके तस्यावश्यं व्यतिरेकोविद-
 पादावपि तथाभावप्रसङ्गात् । तर्हि सम्मानानां तदनुमायनमपि कथं
 कुलभारव्यतिरेके दृष्ट्यादृष्टसाधारणविभाज्यव्यतिरेकासिद्धिदत्त
 चित्तव्यतिरेकेऽपि तत्त्वप्रतिचिन्मात्रव्यतिरेकासिद्धेदिति चेन्न वादा-
 न्तरत्वात् नदापि तत्त्वत्वावः तदापि कदेहे क्षपरसामानसाधारण
 चिन्मात्रविनिर्मातृत्विदृष्ट्यदेहमात्रस्यैव प्रत्यक्षानुपपन्नत्वाभावां कथं
 प्रतिपादयत्प्रतीतेः परचित्तस्यापि कारकत्वं प्रतीयत इति । नापि
 द्वितीयः विषये बाधकाभावात् देशकालविषमादीनां क्षणिकत्वात्

अग्निधिया कादाचित्कम् प्रतिनिवृत्तवृत्तिना कश्चिन्मार्गेतमेवाप्यु-
पचेदिति उक्तमोक्षपितमेतत् कल्पयत्यस्याप्युपपत्तेः । तच्चाहि कल्पा-
रोहि नगति भावाभवन्ति विरोधी बहिर्दन्तिः सहवृत्तिरन्तर्दन्ति-
श्चेति ननु प्रश्नः प्रकारः इद्विदुमपि शक्यः विरोधाविरोधयोः
साहित्यासाहित्ययोराधिक्यानाधिक्ययोः परस्परनिषेधकत्वत्वात् ।
तत्र द्वयमत्र सोपाधित्वेन शङ्कनीयम् अकार्यस्यैवाकार्यस्यापि वा स-
कर्तृकत्वप्रसङ्गात् । नचेदमित्युक्तम् अकार्यस्य कारकत्वतामात्रेण सहज
विरोधे कारकविशेषस्य कर्तुंरन्वकाशात् । नापि तृतीयः तुल्ययोग
क्षेमयोरविशेषात् अभिचारशङ्कानाशयकत्वात् । अनुपपत्तौ स्यात्
सोऽपि न शरीरान्तर्भूतवृत्तिः चेदमानशरीरश्चेतुःकस्यापि कस्य-
चिद्व्येतेनयुक्तत्वप्रसङ्गात् । नचेदमित्युक्तं चेद्व्येतेनयोरविनाभाव
भङ्गप्रसङ्गात् । नापि सहवृत्तिः ऐहस्थानुपाधित्वे तस्थानुपाधि-
त्वात् तयोक्तुल्ययोगक्षेमत्वात् व्यतयाभावे सहवृत्तिनिवृत्तमनुपपत्तेः ।
शरीरस्य च बोधाधित्वं कर्तृव्यापकत्वात् तत्कार्यत्वस्योपाधेर्विश-
मानत्वात् । नाप्याद्यतनतया तथाभावे भोगोपाधित्वात् । नाप्युप-
कारकप्रत्ययकतया साक्षात् प्रयत्नाधिक्येयता उपाधित्वात् अन्यथापि
तत्प्राप्तेरिति । नाप्यधिकवृत्तिः शरीरविनाशतस्य कर्तुः क्षयमन-
व्युपगमात् ।

अस्तु पाप्मिणेऽभ्युपगमः तेन न कार्यत्वमाभात् कर्तृमन्वसिद्धिः
इद्विज्ञेयाधित्वात् । नचोपाधेरेव तत्सिद्धिः तस्य स्वयं सन्निवृत्तासिद्ध-
त्वादिति चेत् उभयथाप्यशरीरकर्तृत्ववस्थितिनिवृत्तमात् । * किन्तु
अथचिदुपाधिमाशय स व्यतिरुक्ता सदा कार्यत्वमेवेति सन्देहः
परिनिश्चिते गत्यन्तराभावात् सोऽपि निवर्त्यते । न तावदेह
व्यतिरेकेयानित्यज्ञानसम्भवः तयोः कार्यकारणभावनिश्चयात् ततो
नित्यमवेत् ततः सर्वविषयश्च निवृत्तविषयताया अनिष्टत्वेन व्याप-
नात् विषयनिवृत्तस्य सामग्रीवृत्तिसम्भवानाश्रीनतया निजान्तस्थाः

कथाप्यनुयाय निवर्तमानायाः कथित्ये विनामात् सर्वत्रोपदे क
 ज्ञाने सिद्धे विधीर्वाप्यवयोरपि तथाभावः तदेकविचयज्ञानयोः ।
 तथा च कश्चिदुपाधिसाहाय्यरीरपूर्वकमपि किञ्चिदेव कार्यं कार्यं
 पूर्वकं भविष्यतीति ब्रह्मादिज्ञायाः ज्ञावकाशः । स्वसन्धानाध्ययना
 दिज्ञेमाधिब्रह्मा निराकरणीयेति निश्चयाधिसम्बन्धनिर्दिष्टः । विपक्ष
 सम्भवे च साधनप्रमुखसाध्यसङ्गावसिद्धौ साध्याभावप्रयुक्तसाधना
 भावकक्षयस्य व्यतिरेकस्यापि सिद्धेने तदर्थम् प्रवृत्तयेति । द्विती-
 येति स्ववयस्यमुत्पन्नवधानं ज्ञानकक्षयव्यवस्थाम् । तथाहि दृष्टादि-
 बुद्धाधीनेषु दृष्टोऽदृष्टयोः कारकसाधारणविनिर्भाजकवृत्तिव्येति
 निश्चयो न वेति तमेव प्रकृतः । नचेत् कृतः कारकाद्युदासते नि-
 र्वचयेत् कथमतद्व्यव्यतिरेकसम्बन्धः तथापि दृष्टस्यान्यः वादशस्य
 व्यतिरेकोऽप्यवमुक्त इति चेत् कोऽप्यविप्रतिपद्यते कारकप्रवृत्तौ-
 बभवापि तुल्यत्वात् । देही तादृश इति चेत् कोऽस्यायं किं देह
 हादौ कारकाणि प्रवृत्ते जेतनः आहो देहं प्रजुह्वानश्चेति । न
 पूर्वः देहस्यापि कारकतया देहान्तरप्रयोज्यतायामनवस्थापानात् ।
 न द्वितीयः विवक्षकत्ववाक्यवादेः व्यभिचारात् । देहं धारयन्निति
 चेत् कोऽयं देहोऽर्थः किं कारकतया सत्कारकान्तरप्रयोगार्थम्
 वायु सन्निर्वाणतत्त्वानेव । प्रथमे न विवादः देहस्य ज्ञात्
 कार्यकारकतवाधिकारनिवन्मात् यन्नापि न तत्कारकं तथापि तद-
 धिष्ठेतिमिति तु कथ्येतेनेऽभिव्यक्तात् । द्वितीयेऽपि यः साक्षादधि-
 स्तातुम्बन्धः स साक्षादधिष्ठेयमुपादाय तत्प्रवृत्तिं गत्येकस्य साक्षा
 दधिकारनोद्गमं अन्यस्यापि तच्चेति निश्चयः देहस्य व्यभिचारात्
 जतीये तज्जाजनकजनकस्य जायेनोपमुक्ताः स्वविवेचने व्यभिचरेवति
 तद् यथा ज्ञानभाषः प्रति ताज्जदृष्टान्त्वव्यतिरेकयोराजोक्तव्येति ।
 यदि आकारकस्य तत्प्रयोगकारकस्यापि देहस्यावश्यमेवेष्टा स्यात्
 वक्ष्ये कुत्राप्यवयवान् प्रकृत्य कर्त्ता सत्यं करभग्यरीरवानपि दृष्टा

रीन् प्रयुज्यते । न तत्र स्वकर्मापाप्ततामात्रेण करभक्त्यकार-
णरीत्याः कश्चिद्विज्ञेयः । कार्यविज्ञेये कार्यविज्ञेयोऽनुप्रयोग-
प्रेक्षणीय इति चेत् तत्र कार्येऽनुप्रयुक्तत्वावस्थापेक्षणीय इति का-
यातः । अथापाते वा कुम्भे कर्तव्ये करभक्तरीत्यवस्थापनयेष्ट-
नीयमविज्ञेयादिति तस्मात् सम्यक्प्रवृत्तिः कार्यप्रयोगक-
तयेव करीराधिरागनिवृत्तिरिति ननु करीरत्वेनैव नच करीरस्य सर्वत्र
कारकत्वं प्रयोजकत्वं चेति । एवमर्हि न प्रतिनिधितदेष्टाधिकार-
सिद्धिः अत्रादिकारकाधिकारसिद्धेरेति चेन्न वादात्तरत्वात्
यदापि तत्प्रकारः तदापि न कार्यमात्रेण कारकाधिकारमात्रेण वा
तदनुमानं ततः कर्तमात्रसिद्धेः किन्तु हर्षभयशोकादितादिकै-
रानुशील्यैर्तैर्भाहुरनुमानमिति न किञ्चिदेतत् । अतीयेऽपीर्वाक्या-
यिते ननुवी निमील्य व्याधानुसारैः सूत्रानाम् इह भवति नास्ति
तत्कार्यज्ञानं यत् कारकप्रक्रमबद्धीत्यात्मनामाशादेवेदित्यविचारं तत्र
सर्वत्रेतेनापहितमर्थादम् अन्वया तद्वत्प्रवृत्त्यानुप्रयोगः । तथाहि
आधेयाधारकोपहितमर्थादमधिकारकस्य रूपमाधारत्वात् । अप-
नेयापगन्तुकारकोपहितस्य रूपमपरादानस्य तदवधित्वात् । करणी
भूतकर्मापहितस्य रूपं सम्प्रदानस्य तदभिप्रेतत्वात् । कारकोपहितस्य
रूपं कर्मणः तद्व्याप्यत्वात् । कर्तुं पहितस्य रूपं तदवस्थ साक्षात्-
क्षापारमिष्यत्वात् । समस्तकारकोपहितस्य रूपं कर्तुं कर्मप्रयोजक-
त्वात् आनन्विणीर्वाप्रयत्नाधारत्वव्यवहितेन न कर्मकैतरेतदाश्रय-
दायः । सर्वं सति कर्तृत्वाहतेकादुपहितसीमसमस्तकारककार-
णावधारककार्मात्मप्रत्यक्ष इति सूत्रः प्रमादः । भवेदेवं यदि
कर्तृत्वात् कारकमात्रस्य भातिः स्यात् । तैवतु कुत इति चेत् कुतः पुन-
रुच्यति नहि बह्व्योऽस्यत् कर्तुं पहितं कारकमिति । नचैवमेव
कर्तुं प्रधानमूलां कलत्रमिति यथैकमपीहोद्यते प्रेक्षतः कार्यसम्भावना-
यां सर्वापेक्षसम्भावनाप्रसङ्गात् । नच समस्तविज्ञेयापेक्षे सामान्य

क्रितिः यतः सटक्कादृक्षावपि कारकमात्रतः कार्यप्रकटाया स्यात्
रूपप्रकृतौ तु सर्वप्रकृतिरभ्युह्य ऋद्ध्यावन्नेन व्यवस्थिते ।

अथ सत् तद्वैवेचं प्रकृतिः अस्माकन्तु कार्येऽनुविहितभावा
भावं चेतनं वा चेतनं कारकमुच्यते संवृत्तौ च सर्वं सप्रधानमुपादाने
तदवयवस्या तु कथञ्चिदिति चेन्न तथापि निरुपादानत्वप्रसङ्गात् ।
आतिप्रतिनिवृत्तहेतुत्वेन तदवयवमुच्येत तस्य प्रमाथसिद्धतवापञ्जातु-
मवयवत्वादिति चेन्न उपादानमात्रस्य तद्वैवेच्ये निमित्तवैयर्थ्येऽप्येक
जातीयत्वप्रसङ्गात् । निर्निमित्तं वा प्रसज्येत उपादानादेव तथा
विधात् तदुत्पत्तेर्न किञ्चिदेतत् । कस्मात् सामग्र्याः सर्वसम्भवदिति
चेत् कुत सत्त्वं निमित्तसहितैवेमादावानस्य प्रत्यक्षानुपासभावां
कारकत्वावधारकादिति चेन्न दृश्यमात्रविषयत्वात्तयोः । दृश्यत्वं
तस्य कथञ्चिद्विबलितमिति चेन्न चेतनेषु तथा किञ्च स्यादिति
तस्मादुपादाननिमित्तसंबन्धेन परस्परसहितयोरेककार्यं प्रकृत्यथा
चेतनाचेतनयोरपीत्येकनिवृत्तावितरनिवृत्तिप्रसङ्गः । अपि च नृत्
पिच्छदृष्टादिषु सखाभावे पारतन्त्र्यं तावत् नियमेनोपपन्न्यते ।

तद्विदं दृष्टादिमात्रानुबन्धं स्यात् अदृष्टविशेषोपपन्नानुबन्धं
वा नचेतनत्वमात्रानुबन्धं वेति निरुक्तं निरूप्यते । तत्र न प्रथमः
वेमादीनां स्वातन्त्र्यप्रसङ्गात् । तेषां वेमादित्वमात्रानुबन्धमिति
चेन्न दृष्टादीनां स्वातन्त्र्यप्रसङ्गात् नचेतत् कार्यविषयनियतं ज्ञा-
भ्याजनादौ दृष्टादीनां स्वातन्त्र्यप्रसङ्गात् । न द्वितीयः तस्य अति
विशेषानियतत्वे सटार्थमपि अदाचित्तेषां स्वातन्त्र्यप्रसङ्गात् तस्मि-
न्तत्वे तस्योच्यताम् । नच सटपटप्रकटचटाद्यादिभूतं दृष्टवेनवासी
सर्वत्रादित्तं वा सामान्यनुपपत्तेरिति । अस्त्वसौ यतः इदीदि
चर्तत्वावुमात्रमिति चेन्न सट्पटौव तथाभावात् । अथ वा संज्ञान
विशेषः नच सर्वथा निवन्धनं तस्माभावेपि ज्ञादीनाञ्चेतनमेवैव-
द्वर्तमानम् । नच इदीदमेवैव यत्तदेव चेतनमेवैवनिर्निमित्तम् इदीद

स्यैव सातत्त्वप्रसङ्गादित्युक्तमावन् । तस्मादसैतन्यसाधनमिवान्न
मेतद्व्यादिषु तत्तात् परमास्वदुष्टादित्यपि तस्य भावतत्ताभावा
दुर्वारः ।

तदेतत् कार्यं सादृश्यवत्तायात् सा च विषयेऽसम्भवती क-
थाप्यानुपादाय सावर्त्तमाना कथ्यते विभाज्यतीति अभवमुखो प्रति-
व्यसिद्धिः । कः पुनरयं प्रतिबन्धः साभाविकः सम्बन्धः कः साभा-
विकार्थः निवर्थावित् कः पुनरुपाधिः साध्यप्रयोज्यं निमित्तान्तरं
किं वास्य सध्यं साधनाभावकत्वे सति साध्यव्यापकत्वे सति साध्य-
व्याप्यत्वं कथं पुनरेवंलक्ष्यसौकर्यं प्रत्येत्येतिराक्षरं यो वा
विषयं वा विरोधवाचकाभ्याम् । किं बाधकम् स्वयमकारित्वेन विषय-
भूयोदर्शनसाहायकमाचरन्नुत्तरदुर्लभं । स चात्माभ्येतरेतराभ्य-
सक्तकान्तवत्त्वानिष्ठप्रसङ्गभेदेन पञ्चविधोपि कचित्सुभिचारं निराशं
ह्याहं क्वचित्तिवन्धवमुपाधिसम्बन्धवन् सहायीभवतीति प्रत्यतो न
कश्चिद्विशेषः । तदुदाहरणानि चात्रैव वयावर्त्तयितुं शक्यानीति ।

अथ सावदुर्बलस्य प्रतिकर्त्तृत्वरत्नं यदुत्तरं शश्विवाद्यस्यापि
सिद्धिः स्यात् दृश्यमाननिवृत्तत्वात् प्रत्यक्षबाधस्य । न च दृश्यत्व-
निवृत्तेरेव विनाशत्वनिवृत्तिः कथाप्यनिवृत्तावस्थाप्यनिवृत्तेरेवो-
क्तात् विधायास्तत्कार्यत्वप्रयुक्तत्वाच्च दृश्यत्वव्याप्तेः तेन तन्निवृत्तावपि
नाकार्यस्य प्रवृत्तस्य निवृत्तिरिति । यतश्च सप्तार्धसिद्धयान्नतत्त्वस्य
न परिश्रमश्चायं निम्नयोजनविषयत्वात् । तथापि सम्भावितस्या
कीर्त्तिभिया गोपेक्षामर्हति प्रतिवन्वितिति चेत् तर्हि माभेकीरिय
मुक्तेष्वते । तथाहि अर्थतः शश्विवाद्यसाधनप्रवृत्ताहं प्रवृत्तः
किन्ते विवाद्यशब्देनाशब्देन किञ्चिदिदं कृतं दोषादिक्रियावकासीयं
वा त्रयम् । प्रथमे सिद्धसाध्यं योनविरोधश्च सोऽपि तद्विधेय-
स्यैवार्थस्य विवाद्यशब्देनाभिधानात् । द्वितीये तन्मयव्यतिरेका-
भां संज्ञानविशेषकार्त्तवमेव यवहारव्यवसायात्तदभिप्रायेः अथ

तद्वहितेषु परमावदादिषु तत्त्वम्भः सम्भवे वा न कथं तत्र घटत्वा-
दिभ्रममपि । योमिति ब्रुवतः कथं न आतिसङ्घटप्रसङ्गः कारकं विना
कार्यभावप्रसङ्गो वा न वा अन्यव्यतिरेको कार्यकारकभावे प्रमाद-
मिति सर्वे समाजुक्तमाजुक्तमते । तस्मादतीन्द्रियं नित्यं वा विद्याद्य-
मेव न भवति यच्च विचार्यं तच्च प्रत्यक्षवाधितमिति कुतश्चदनु-
भावावकाशः ।

• एवं तर्हि नित्यं ज्ञानमित्यपि आहृतम् इन्द्रियादिविकारमात्र-
व्यक्तिवत्प्रत्याग्यानत्वसामान्यस्येति चेन्न अतद्व्यवत्वादतदासौप-
त्त्यात् । नहि माहृतस्य दन्त्यात्वव्यक्तित्वस्याभावे ज्ञानत्वमप्येतमा-
नामपि चेतनत्वप्रसङ्गात् । नापि नित्यत्वं ज्ञानत्वाभावसाध्यमेत्
ज्ञानत्वेनाश्रितेधात् विरोधमूलस्य विपक्षनाशकस्याभावात् दर्शना-
दर्शनयोः कार्यप्रवक्तृत्वाधिग्रहणात् रूपत्वानित्यत्वयोश्चक्षुर्मात्रग्राह्य-
व्यक्तित्ववत् । नचेन्द्रियादि विकारो ज्ञानत्वाभिसन्निभेत् । अर्थं प्रवक्त-
व्यत्तिमात्रकौयं तन्निरोधकस्यानथाभावात् यतदनपेक्षस्य तु तस्याति-
प्रसङ्गकत्वात् । अथ क्षुरेऽपत्रवाः केवकस्य कर्तृत्वे विश्वस्य वैश्वरूप्य-
व्याघातः समतोत्पत्तिप्रसङ्गश्च अदृष्टापेक्षायाश्च कल्पनाशेऽर्थं तत्र
• इव तदुपपत्तेः । कार्यं प्रवृत्तावनीश्वरत्वप्रसङ्गः । परार्थं प्रवृत्ताव-
दुःखमयसमं प्रसङ्गः । स्वमेव प्रवृत्तावचेतनम् इत्यपि प्रमाणाभावः
अनेकत्वे त्वसार्थं प्र प्रतिनिवतसामर्थ्यविधत्वादित्याद्यः । तत्र
कारकत्वकस्य कदेऽनुपादाय मेववैयर्थ्यं प्रसङ्गमेव सर्ववैयर्थ्यं प्रसङ्गः ।
अन्यव्यतिरेकाभ्यां सिद्धकारकभावस्य न वैयर्थ्यमिति चेत् अनु-
मितकारकभावस्याप्येवं प्रमादसिद्धत्वाविशेषात् । यच्च यदर्थं क-
ल्पितं तस्य तेनेव विपरीतैरने सर्वनादृष्टमुपादाय दृष्टवैयर्थ्य-
प्रसङ्गः । तथाच तदपि न स्यात् प्रमाणाभावात् दृष्टे नष्टदृष्ट-
मुनीवते परार्थश्च प्रवृत्तिः स्वार्थभावात् । यच्च दुःखदृष्ट्या कार-
कापवादः जनकाभाषकविचित्राकादिषु अभिवादात् । अथ

दोषाभावेन किं नैवमिति चेन्न दोषाभावात् तदभावश्च मोहाभावात्
तदभावेऽपि सर्वज्ञत्वादिति । एकदाबुधकादी तु ब्रह्माबुधबुधदुःख-
कार्यं ननु बुधकादिभोगपर्यन्तं बुद्ध्यादिपदार्थबट्कञ्च ज्ञानमिति नून
मित्यविवाद्दम् एवमुपादानादिरूपत्वात् अथ चोपादानोदकभावापदि-
ज्ञाने चोपादानादिरिक्तानुपपत्तेः । अथ यज्जातीयमेकं कर्तुं
ज्ञातुं वा समर्थः स तज्जातीयं सर्वमेवेति विवक्षितम् । सामर्थ्यं स्यादिति
नियतत्वात् केवलं समर्थोऽपि सङ्कल्पार्थसन्निधेनं कुर्यात् न ज्ञानीयात्
तत्र प्रथममित्यतएव कार्यं स देवकाकनिर्बन्धोपलम्भात् । द्वितीयस्तु
सम्भवेदपि यदि कार्यस्य ज्ञानं स्यात् । नच तत्तथा कथमिति
चेत् शरीरापत्ये तदास्त्रिजालमिन्द्रियादीनामपत्त्यात् । नचान्यद-
व्यतिरेकसिद्धहेतुभावस्याभावेऽपि हेतुत्वात् कार्यजन्य निर्हेतुत्व
प्रसङ्गात् । नचाहेतुत्वं कार्यं नाम ततः स्वतः सिद्धेवास्य ज्ञान वि-
क्षोधाप्रयत्नवृत्तिर्देहेन्द्रिया तज्जातीयसमस्तमोपदेति सर्वज्ञत्वमिति ।
शरीरापत्यस्य कथमिति चेत् दृष्टस्य प्रत्यक्षमाश्रितत्वात् अदृष्टस्य
स्यापि सादृश्यतया सर्पतया च निविडनरपादावमध्यवर्तिनि भेद
शरीरादौ कार्यं कर्तव्यं नाभ्यस्त्य प्रवेष्टः । नच परमाधुन्यं तच्छ-
रीरम् अतन्तराकाले निर्मलं सद्योऽग्निवाद्यवयवानुपपत्तेः नच वदित-
वन्तिमनो ज्ञानजन्यमोपयोमि शरीरद्वैतवर्धप्रसङ्गात् । नच दृष्टि-
स्य सूर्योऽपि ज्ञात् कुर्यादिति साम्प्रतं कारकानधिकारानात् शरीरस्य
तदावतनतया प्रयत्नस्याप्यपत्त्यात् । तथापि च आपकाले अस्म-
दाधिकारज्ञानुरोधेनाकारकतया तदेव निश्चितम् । नचोद्देशनाय
सम्बन्धेन विवाहेतुत्वम् अकारदादिप्रयत्नस्यापि तथाभावप्रसङ्गात् ।
नच संयुक्तसंयोगादधिकारं साक्षादधिकारस्य विवक्षितत्वात् ।
विवाहमोदादौ कथमिति चेन्न तत्राकारादेर्ज्ञानमात्रं प्रति यत्नस्या
विरोधात् विवाहमोदादौ तु तत्सङ्गकारिण्यपत्त्यादृष्टसङ्गकारिणो-
वाऽन्यस्यैव तत्तत्त्वो वक्तुं विवाहेतुमिति । तर्गादौ तु न शरीरजन्यो-

तीति सर्वथाप्येवद्विगमादकारकतया बुद्धेः सर्वज्ञत्वमनिवार्यं
विद्येतात् कर्तुं रेकस्येति ।

अथ तावदसौ सर्वज्ञः कर्ता । यथा तु कथमिति चेत् कथम-
जसौ सत्यां परार्थैकमानतात् योहि हिताहितविभक्तं विद्वान् प्रदा-
यंभिधातुः स ज्ञानकारकपाठके सख्यद्विदुषेऽवश्यमुपदिष्टेत् यथास्याथ
दक्षिणेन बाहिं वामेन मागादिति दृक्मूलोपि तथा च भक्त्यामिति
ज्ञानकारकपाठकमसिद्धं देहाभावात् सेवां ताव्यादिविद्वत्तादित्य-
त्वात् । नच तदकारकेनैव तन्निष्पत्तिः तदुक्त्येवधारयताम् । नच
तत्कारकमनधिकृतं काल्पनिकमीश्वरस्यापीति चेन्न सख्यकार्यस्य
यत् कारकम् अत्यव्यवहितरेकसिद्धं तत्कारकाधिक्यानयोः स्थूलसि-
द्धयर्थं तदव्यवधिरस्यदाकाराधिक्यानवदवश्यमावर्तयिमात् । नच
सर्वज्ञ कार्य कारकः कारकमिति धामुपेक्षितः प्रित्तत्वाद्योपदेशानु-
मानम् । तथापि कतमं ज्ञानमखेन प्रसीतइति चेत् वेदायुर्वेद-
दितित्थप्रिकृति कार्यकारकः सिंहनरदः । तथाहि न तावदय-
मायुर्वेदोऽयमात्रं सन्वादस्य प्राविकत्वात् निस्सन्वादस्य नाकतापीय
तदा कर्तृकर्मसाधनवैमुख्येमुक्तत्वात् पुनस्तत्तादृख्ये तत्तद्वय यत्त
सिद्धेः । नच निर्मूलतत्तया भवितुमर्हति अतिप्रसङ्गात् । नचान्यथ
अतिरेकावस्य मूलम् आवापोद्भापेन ज्ञानः ज्ञानमन्ततयार्थापीनेना-
शक्यत्वात् विधादौ तथावदने चकृतदानार्थप्रसङ्गात् । अथप्रेक्षा-
माननाशस्तितद्वक्तव्यः पाठनकोपकारकश्चिवाप्यहनकृत्वादिकं
जोष्यायै कारयेत् कुर्वादा । मन्त्रोपदेशस्योपदेशपाठस्यमानं
मूलम् सवश्यमुपदेशस्य अहित प्रमात्रे विद्याभेदिति ज्ञाने । नच
नित्यागमसम्भवः वाक्यत्वात् । तस्यादतीन्निवार्यदर्शिपूर्वकोऽवमिति
विशेषः । मन्त्राद्यनेन दृष्टान्तेन महाजनवदित्यहीतत्वादेव अपि
तत्त्वप्रपूर्वकारकमुच्यते ।

ननु महाजनोऽयं यथा मूलप्रामाणिकत्वमेव कदा खन्दिता-

सिद्धविशेषो हेतुः । अथ ब्रह्मणः तदा सुमताद्यामनैरनैकानां
तेषामपि वा सर्वस्य पूर्वकत्वमिति चेत् ब्रह्मत्वानिवयस्य विवक्षित-
त्वात् कोऽतिशयः सर्वदर्शनान्तःपातित्वं कथं परिग्रहः कथं नु-
ष्ठानं स्वीकृतव्यवहारस्याकारसादृश्याद्यनैकत्वं स्वीकृतप्रामाण्यायुक्तं
स्वीकृताशङ्क्यम् । तथाहि नास्तीति तदर्थं यत्र सादृश्यमेतदियुक्तापि
गर्भाधानाद्यन्येष्टिपूर्वकानां वेदिकीं क्रियां जनो नानुतिष्ठति स्पृश्या
सूक्ष्मादिविभक्तं वा जनो नानुमनते अतिक्रमे वा चमनस्यागदि प्राय-
श्चित्तं नानुतिष्ठति । न सर्वत्र सर्वोऽजनश्चमिति चेत् माभूत् नहि
सर्वत्र सर्वे यानिभिरानुवेष्टार्यो नानुष्ठियत इति न तस्य महाजन-
परिग्रहः अपि तु सर्वदर्शनान्तःपातिभिरित्येव । तथापि न सर्वो
वेदार्थश्चमिति चेत् माभूत् नहि सर्ववैयक्यार्थस्य सपितु कश्चिदपि
केनापि यवन्तर्हि सौमताद्यागमार्थापि कश्चिद्विस्तारिः सर्वदर्श-
नान्तःपातिभिरनुष्ठियतस्य केचिदिति सेऽपि महाजनपरिग्रहीतः
स्यात् । न सन्देहात् किमहिंसादिवैदिकव्यर्थो विज्ञातव्रतन्यायेन
अदापादनाय शौद्धेदनिप्रवृत्तिभिरपनिबद्धः आहोस्वित् अथं प्रहृष्ट
मवेति । न तावत् अथं दृष्टयतीति असम्यक्ताद्यामनसाधारकत्वात् यत्न-
साधारको मन्त्रकीकटादिः केशोच्छृङ्खलादिवो नास्यु सर्वैरनु-
ष्ठियते वेदिकव्यवसाधारकस्य विवेकादिकथेति । अपि च वाच-
काप्यन्तविभागोऽस्ति वस्तुतोषणां तद्यवहारस्यावत् सर्वैरेव तीर्थं
कैरायोगानेव स्वीकृतः तथा शिष्टान्येति श्रद्धेऽनिवृत्तमनिरक्ताद्यर्थं
तेषां वेदरक्षैव परमं प्रयोजनमिति ।

न्यादेकं साकरकादीनि तावत् सर्वैरेवाभ्युपेतार्थानि वेदा-
न्वयि तैः शास्त्रगीयां भवन्तु तथेति तु कुतः संसारमोक्षकागमोपि
तस्याप्यनीयः शिष्टः स्यादिति चेत् तत्कर्मभिरुपधाभ्युपगमात् वस्तुता-
दनात् असाधारकविष्णुभावात् विवक्षितविष्णुसङ्गात् । नहि वेद-
कर्मार्थाविव सुमताद्यामनसाधारकव्यवसायानुदोषो वेदां प्रवृत्तिः ।

यतश्चतुर्ग्रीवते प्रसृत विरोधश्च तैस्तदग्रामास्तत्त्वतादनात् तस्मात्
 सर्वाभ्युपेत्यावहारिकाकरकादिधातुमीयत्वमपि ज्ञेयानामेव नाश्वेवां
 सर्वाभ्युपेत्यामाश्वैराकुर्वेदादिभिः । स्तोत्रतत्त्वैक्यमर्थः प्रतिपदं तदीय
 श्रुतिवर्षादिकप्रकारितस्येयज्यदानबोमाभ्युपदेष्टात् । तत्रैवभाग
 कथाप्रमाणमेव तुल्यबोमस्तेमत्वात् । एतदेवास्तिदं प्रयोगस्यापि
 सम्भावादिति चेन्न अध्येयधर्माविज्ञसम्प्रदायाविच्छेदात् अन्वया-
 करणे कास्य वक्ष्यः स्याद्विचारकमिति न्यायान् । तस्मादेवंकुर्यापि
 महाजनपरिग्रहेवेदानामेवेति सोऽवमीहहो महाजनपरिग्रहो
 वेदस्यासंबन्धपूर्वकत्वेऽसम्भवम् सर्वत्रपूर्वकत्वेन व्याप्यते । अथाहि
 पूर्वविद्वत्तापूर्वव्याकरयैवैक्यादिषु विज्ञानादपरिग्रहस्तथा तथाविधे
 भर्त्ताश्वेपि न्यामोहादूवप्रपि कास्यविदेव ननु सर्वेकाश्च । अथ
 पूर्वाविद्वत्तत्त्वतापि पूर्वस्य पूर्ववदपरिग्रहे केनचित् परिग्रहे वा
 कचं तन्मूलस्यान्यस्य सर्वैः परिग्रहः । नच नासीदेव पूर्व भर्त्ता
 ज्ञातं मानान्तरस्यापि वक्तुनि कुण्डतयानुष्ठानाभादस्य प्रसङ्गात् ।
 तथाच धर्म्माभावे नु तत्त्वाप्यस्य सुखस्याप्यभावे दामानुष्यतो लोक
 समीहोच्छेदे लोकोच्छेदप्रसङ्गः ।

तस्मात्प्रजाजनपरिगृहीतपूर्वपूर्वागतपूर्वकत्वादा प्रवाहमित्यत्रा
 दा प्रत्यक्षविच्छेदे सग्रादैः सर्वानुविधेयपुरुषधैरेषपूर्वकत्वादा महा
 जनपरिग्रहः । ननु पूर्वागमनपेशावाचीनपुरुषधैरेषपूर्वकत्वात् पूर्वा
 गमप्रानाख्याप्रानाख्यायोरभयवापि तस्य विप्रत्यक्षत्वात् प्रानाख्ये
 हि तद्विद्वद्भिधानं विप्रत्यक्षश्च अग्रानाख्येयुदासनविदुषोऽननु-
 क्ताने तदाभासानुष्ठाने वा अत्यर्थोपदेशोविप्रत्यक्षश्चवेति । तत्र न
 प्रथमः वेदपरम्परानुप्रत्यक्षात् अर्वाचीनानां पाठ्यारतत्त्वज्ञानमेव
 प्रवाहोपपत्तौ तन्मूल्यतायां प्रमाणाभावात् । नापि च द्वितीयः
 वेदप्रासददर्शनात् यत इदानीमन्यमानस्यापि वेदस्यानुकीयतेऽर्थः
 निवध्यते च सन्नादिभिः पुत्राद्यामप्यवीर्यमानवृत्तिनापि यथा

कृतमेवराजसूयासमुक्तानल्लेख्यमवकाशाध्ययनशक्तेरपि । नच पूर्वमपि वानुष्ठिताश्च राजसूयादयः तदर्थं न वेदवाक्यस्य वैयर्थ्यमसङ्गात् । नच निष्ठानुमेयवेदसम्भवः सर्वानां निष्कर्षेयानुपूर्व्याः पाठोभवत्वात् । नचानुपूर्वीश्रुत्या सर्वाः एवं नाम नचाकाङ्क्षायेत एव कदम्बवादस्यद्वयं नामेतिमुच्यते कचुरेव । तस्मात् सुब्रह्मब्रह्मसमुक्तानल्लेख्यमवकाशासङ्गिरपि सुब्रह्ममेवावधीयते ततो वेदानां शक्तौ च्छेदः तदर्थानामनुक्तानोच्छेदः सर्वथापचादवकाशाविज्ञापयेति ।

अतएव भगवतोवाक्यस्य सुब्रह्मसङ्गतप्रपञ्चमेष्वप्यवकाशाविज्ञापयितुमः कल्पसत्ताइत्यादीनि वेदांस्तादमवेष्ट्य प्रतिमन्वन्तर्यैवाऽनुष्ठितव्या विधीयते इत्यादीनि अनुक्तानोवातादमवेष्ट्य दानमेकं कथौ इह इत्यादीनि आपादविज्ञापनमेष्वप्यप्यवकाशं भविष्यन्ति शिरोहरेरपरायणाइत्यादीनि । तथा च श्रूयमाणा अपि वेदावयवा उत्सादसुप्रकाशयन्ति वेदत्वात् वाक्यत्वाद्वा उत्सृज्यातावदिति न्यायः यथाचैतत्तथा सर्वता अपि पूर्वाभविष्यन्ति यार्थित्वात् घटवत् समुद्रा अपि स्रोतमुपयास्यान्ति जलावयवत्वात् क्षणीयवत्त्ववत् सूर्योपि निर्वाण्यति तेन ज्वात् दीपकवत् ज्ञप्त्यापि प्रैक्ष्यति शरीरिणात् अक्षदायिवत् इत्याद्यामनाविरोधेनानुमीयताम् । स्यादेतत् भविष्यदुच्छेदेऽनुमितः सन् भूतोऽपीति कुत इति चेत् अतएव यत् उत्सादमन्तरं पुनः सर्वत्र भाष्यम् । अथवा संसारिकां कृतज्ञानप्रसङ्गः । नृपि विश्वविर्मात्रमन्तरैव भोगज्ञानयोः सम्भवः । नच तेन विना कर्म प्रवाहसंश्लेषः । ततोवया भविष्यत् विश्वसर्गउच्छेदपूर्वककथायमपीति । समयनियमस्तु प्राणिनां कर्मवैयर्थ्येपि वर्धादिनिबन्धदुदयाकमवनिबन्धवदा मरुतः कर्मज्ञानमेवैकंभावत्वात् । एतदर्थमेव हि भुवःकेषु कष्टिप्रकाशवोर्दिवसरात्रिचक्रादयः । तथापि सर्वप्राणिनामप्येवमप्ये किं प्रमाणादिति चेत् विःसत्तमोभगभुवनप्रासादमङ्गैवि निर्मला एव यामकुटीरहविहारिणः शरीरिण इति महती प्रकाशा ।

तस्मात् सगोदिमहाजनमन्यादिपरिग्रहपूर्वकोऽयमस्य भावदनु-
वर्त्तत इति नान्यदस्य दोषावभाष्येपीति युक्तमुत्तरायामः । तदेव कथं
मन्यादिभिः परिग्रहपूर्वको वेदा इति चेत् आर्युर्वेदपदोक्तत्वमिच्छयात् ।
सर्वत्र युत इति चेत् अथ्यक्षतः तेषामप्यत्रोन्निवार्य इति तात् । तादृशा
लोका तत्परिग्रहेन किं प्रयोजनमिति चेत् अथ्यक्षतद्वारेणास्यदप-
त्यानि क्षुत्पक्षत्याम् । तथा च यन्मत्सम्प्रदायः प्रवर्त्ततामिति भूतदया
साधिकादसम्प्रदायः । अथवा सगोन्तरगृहीतस्यातिप्रादुर्भावे
सुप्रतिबुद्धवत् प्रित्तेनाविप्रत्यक्षत्वमुक्त्वावभूतमिन्मायदर्शनेन
आर्वक्ष्यमनुमानात्तन्निश्चयलोकात् तस्य । यदा भगवानेव सम्प्रदाय
प्रवर्त्तन्त्यसमवयवः कायसहस्राणि व्यत्यास्यत्यादकभारं व्यस्थि-
तानि निर्मोक्ष इहात्मन मज्जानं परिग्राहित्वात् नटनोपाध्याय-
वत् स्वयं नटितेति धर्मे सुखम् । पञ्चभयेषु चात्र पुराणादिसङ्गणा
प्यस्योति । स्यादेतत् परमेश्वरप्रवर्त्तितोऽयमेव वेदसम्प्रदायः सगो-
न्तरवेदापेक्षयेति शेषरमीमांसापक्षः कपिलपक्षोवा स्यादिति चेत्
क्षिप्तं पुनरियमपेक्षा पूर्ववेदे जन्मोत्पत्त्य जन्मवेदार्थोपलभाय
नित्यसर्वज्ञत्वात् । नापि यच्चार्थः स्वभावतः सर्वकार्यतया सादृश्यात्
पेक्षयात् । नापि विरोधपरिहाराय प्रतिपाद्यानां तदनुसन्धान
विधुरत्वात् अवेधुर्वै वा कर्त्तुं सार्वत्र्यविद्यानादेव समस्तविरोध
विधूयमात् । तुष्यपि पूर्वसर्मान्तरादेव सर्वहारेपि परमेश्वरस्य
मोक्षर इति चेत् वा सम्यक् : यदि वैतदेव वेदस्य प्रवाहिनित्यत्वं न
केवलं तस्य किन्नुष्टादेरपीति न्यायश्च दर्शनमन्यथाः सीमासेवेति
ह शेषरमीमांसेति । तस्मादुक्तम् : परिग्रहो नाम्नाया सत्यवतीति
प्रतिबन्धविहिः । तथाचातोक्तत्वात् प्रामाण्यमिति । अथ पुनः
सुगतायामनेषु अन्यददृष्टान्दसानी वेदविदेविदर्शनान्तःपातिपुनरव
प्रकीर्त्तय इति मायश्चिदाः जिनेन्द्रमदिप्रप्रवृत्तिप्रकीर्त्तयप्याद-
रत् तत् अस्म हेतोः महाजनपरिग्रहीतवर्षाजसाविहदववा तदनु-

सादित्वात् कुतश्चार्थं सिद्धमाभास्यदेवविरोधात् । कथमर्थं कति
 प्रदेदति तत्परिग्रहः आवासाभीष्टभिर्दुष्टमवजात्यकर्त्तव्येवात्
 उत्तरगर्भीयतयावावत् नत्वेवं देहे कर्त्तव्येव निर्भरात्वात् नैव-
 र्त्तव्यवर्तिः कर्त्तव्यधिकारिभिरनन्तरतिक्रान्तात् कीर्त्तिप्रदाकरवत् ।
 नत्वेवं नृत्तो यदैः पूज्यनामानाप्रयत्नाप्रवेष्टात् इतः पतितानामपि यदै
 दयादानात् भक्ष्यपेयादित्यदिभिश्च राज्ञात् सरभादिबत् । नत्वेव
 मास्त्राये तदिभाजकवत्त्वापत्त्यात् कुतर्काभासिभिश्च मोहात् कथा-
 चार्थादिवत् । नत्वेवं ब्रह्मादि आनाचभावं प्रकृतेः अविबेकिभिश्च
 मार्गवृत्तसंभ्रातृ शोणिककादिबत् । नत्वेवं प्रकृते दित्यादिवत्नेक
 प्रवर्त्तनात् शोभाभासाभिमानिभिरन्यथाभासत्वेः सुभूत्वादिवत् ।
 नत्वेवं प्रकृते प्रथमतः कर्त्तव्यत्वेन नियोज्यात् अर्थोत्प्रेक्षाधीनत्वात्
 सामान्यत्वमवकाशवत् । नत्वेवं प्रकृते आगन्तु कालमनश्चिकारात्
 कुतश्च वक्षितेः समोचीनप्रत्यवात् दीपप्रददर्शि वाक्पिप्रवत् । नत्वेवं
 प्रकृते तदभावात् चित्तु महाजनपरिग्रहात्तृप्राणाच्छमनुमाव
 आयुर्वेदे नैव ज्ञानात्मकमिति ।

किं पुनरुत्तीर्णं मूलं नष्टेनावर्त्तोऽयमराधयः परविप्रकल्पार्थं
 प्रसीयन्ते । नच विप्रमेव विप्रप्रथममिति चेत् भवतु क्वचित्मूलं
 किमनेन चिन्तितेन अतिनिर्वन्ने तु अत्रिकर्त्तैरव्यादिप्रतिपाद-
 कानां तर्काभासः प्रतिपादितश्च तथा मूलसाक्षादप्रतिपादकानां
 तु दुरभासः योगशास्त्रेऽभ्यस्ततः शब्दपञ्चानामेव भावमेवेति
 प्रतिपादनात् । ऐक्यबीज्यादिप्रतिपादकानां च अस्ति किमभिसत्त्वात्
 सर्वान्तरास्तिविषयः अस्ति तैर्प्रमाद्यमनोऽङ्गं परस्ति तैर् विज्ञानात्
 अस्ति अर्थादिप्रतिपादकानां वेदाद्यव्यापारविषयं परतत्त्वोक्तमध्य-
 मेनाप्यप्रतिवेर्भेदतद्वति विमर्शात् । मन्त्रकोषप्रतिपादकानां प्रथम
 बीजजातयः सर्वसाक्षादव्यः । अदेवदेवतानामाध्यात्मिकाः अज्ञा-
 यदिगृहीतवाकादोदेवतेति ह्यवकाशलोकाः अथतयः शक्तिनां वचनं

मन्त्रः विषयवत्त्वां विन्यासां चित्तसौख्यं प्रयोजनं कथमन्यथा मह-
र्षीणां ज्ञानानुग्रहकमता कथं वा अतुर्भुजादभुजादिव्यवस्थितिः
दुर्गहादिति सकृद्विप्रसम्भार्यं वा केनचित् सिद्धदेव प्रणीतम् । तेन
अनुष्ठितमपरैकदनुयायिभिर्गृहीतमनुष्ठितं व्याख्यातं विवर्जितचेति
किमनुपपन्नम् । तस्माद्विरुद्धात्मन्युदासेन वेदाद्यर्वाचीनपुत्रस्य
युर्वैकल्यशून्यायुदासेन परमेश्वरप्रणीतत्वादेव भूतार्थभागस्याप्रामाण्य
शून्यायुदासेन प्रमायमेवेति नियमः । अथश्वरमइति चेत् महा-
जगपरिग्रहस्य तत्प्राप्त्यस्य वा सर्वज्ञपूर्वकत्वस्य पुत्रस्येवाभावस्य
वा प्रामाण्यहेतोर्भूतभक्षार्थभागीयोः साधारणत्वात् । किं तस्य कस्य
मिति चेत् स्वार्थप्रतिपादनं किं तेन प्रयोजनं यथाशयमुपादानं ज्ञानं
मोक्षश्च तज्ज्ञानार्थकहेतूनां नृश्वज्ज्ञानादानम् स्वार्थहेतूनामुपादानम्
व्याप्तगोमोक्षचेति ।

कः पुनरयं मोक्षः स्वात्पत्तिर्को दुःखनिवृत्तिरात्मनः किमात्य-
न्तिकत्वं तन्मातोयात्यन्ताभाषविश्रुतं कथं कारकमात्रोक्तं दत्तम् ।
अपुनर्यथाऽयमिति चेत् असत्यस्याकाम्यस्याश्वस्य दुःखस्तस्य च
तथाभावात् । नन्वेवं तथा सखिप्राप्त्यं प्रमादनिवृत्त्यात् सर्वैरभ्युप-
गमाच्च अस्मिन् दुःखस्य सम्भावयेद्यथात् । सुखार्थनिरागमिति चेन्न
अतस्तेषुत्वात् स्वातेरिति चेन्न असिद्धेः । नहि दुःखाभावः सुखेन
आप्यतइति सुखं तावन्न न आप्यतइति चेत् तर्हि सुखे सत्यवश्यं दुःखा
भावोभवेदिति सुखप्राप्तेर्नैव विवरीताप्रतिः । नानेखत्वादसौ काम्यत
इति चेन्न दुःखार्थानां तदभाववेदनमभिसम्प्रायेव तन्निहासादर्श-
नात् अयमन्यथा देहमपि जह्युः । अविवेकिनो इति चेत् किमत्र
विवेकेन इत्यनाज्जतानामाकुर्वन्निवात् पुनर्यार्थस्य मयागम्ययोः
आत्मत्ववत् । वज्रतदानर्थप्रसक्तिश्च ह्यया तु प्राप्तामनुकूलयन्तस्य
इत्येभ्योभियान्ते । अपिपेवं कष्टादिजन्तुदुःखनिवृत्तिरपि पुन-
र्यार्थो न स्वान्न अवैद्यत्वात् प्रचनं विद्यते असाविति चेत् तुल्ये

मोक्षोऽपि नाशयेत्येति चेत् तर्हि दुःखितकामस्य कर्मानुका-
नानर्थक्यप्रसङ्गः तदभावतत्त्वज्ञानाभावयोरेकव्यवहारात् । उपर्युक्ति
योग्यतापन्नामिष्टमिष्टमित्युक्त्यादयमदोष इति चेत् मुख्यं दुःखवस्तु-
स्याप्युक्त्येदादयाम्योऽयमिति चेन्न तद्व्यवहारो दोषविरुद्धादेव प्रवृत्ति
वदन्मूल्येन शुक्तिरुक्तावास्तविकेऽपि दर्शनात् मधुविषसंप्रसक्त
मग्नमजोदाहृत्यम् । सन्ति मोक्षनाशमप्युक्त्यदयम् । नच समर्थं दुःख
सर्वं प्राप्नुय्यात् दुःखे सुखहेतुत्वमुक्त्येऽपि सुखे दुःखहेतुत्वमुक्त्यनिय-
माच्च । तथाहि न्यायोपार्जितेऽपि विषयेषु शिविनी सुखस्योत्तिका
क्रियन्ति वाक्यैर्नशक्त्यादिदुःखदुर्हिनाम् । अन्त्यायोपार्जितेऽपि तु
यद्विविध्यति तत्तन्नासापि चिन्तयितुमशक्यं विदाहुर्वन्तु सन्तो । यदि
कण्टकादिजन्तेषु दुःखेषु चेन्नतेऽपि सुखानुसङ्गः । अस्ति तु संगोऽपि
सुखेऽपि बह्व्योदुःखप्रत्यक्षसम्भेदः अतएव विविच्य भुव्यतां तुष-
तङ्गुलवदित्यशक्यमिति । प्रत्यक्षार्थं निर्बल्यत्वात् संन्यासापरादतेः
अनर्थवासनाननुकूलाभिकन्धित्वाच्चेति । नित्यन्तु सुखं न कल्यं
योग्यानुपपन्नमवाप्तितात्वात् ।

श्रुतितान् प्रमादमिति चेन्न योग्यानुपपत्तमवाप्तिते तदनवकाशात्
कवकाशे वा दावज्ञवनश्रुतेऽपि तथाभावप्रसङ्गात् । नापि काम्यं
सदा सत्त्वात् नहि यद्यस्यापि स तत् कामयते भ्रान्तेरेवं कण्टकामी-
श्वरवदिति चेन्न असम्भेदे तदभावात् । नापि प्रकृतं नहि तन्निर्बल्यं
नित्यत्वात् नापि विनाशक्यं अपरिणामित्वात् । न संस्कारक्यं
अनाधेयानिश्चयत्वात् न प्राप्यं निश्चयक्यत्वात् न चेवं कामस्यापि
निर्बल्यत्वात् अनित्यत्वे वा मदीयादिकारकापत्ते तदनुत्पत्तेः उत्पत्तौ
वा तेवामकारकावप्रसङ्गात् । तथाच सर्वः सर्वदर्शी स्यात् काम-
मनःसंज्ञादेः सर्वज्ञाविशेषात् ज्ञानचेतनोर्निश्चयेऽपि तत्सम्भो-
ज्यते । सच बहुपदाचञ्चलितरेकादुत्पन्नोऽपि निवर्तते प्रपञ्चवदिति
चेत् भाषाभाषकोः प्रकाशान्तरभाषात् । तत्र स कामावः प्रविशेत्त-

ननुपपत्तेः भावतेऽवश्यमुत्पन्नेनिवर्त्तते उपाध्यन्तराभावात् । अविद्या
विध्यंसनमेव तत्रातिरिचि चेत् अथ न बोधिवारः । ननु अविद्यमिति
विध्यदुःख इतिदिक्ताः अविद्या नाम तद्विध्यंसनस्य पुरुषार्थ इति
प्रतिपादनादिति दुरुक्तं च तत् तदभिसन्धेः सुखसंस्कारसङ्गतादि-
तथा तदुद्भवे विशिष्टसुखाभिसान्निगोवैयर्थ्येऽपि प्रकृतिसम्भवात् ।
अनाभेदककाशिन्या दृष्टा तिर्यक्तु कानितेत्युदाहरणान् ।

स्यादेतत् आत्मा तु किं स्वप्नाग्रसुखसुखभावोऽन्यथा चेति पृच्छामः
आदोऽसि चेत् उपनिषदं पृच्छ मध्यमोऽसि चेत् अनुभवं पृच्छ
नैयायिकोऽसि चेत् न नैयायिकसुखज्ञानातिरिक्तसुखभाव इति निश्चि-
तुयाः । तदतिरिक्ते तु सुखज्ञानव्यवहारबीजाभावात् तद्व्यवहारा-
भावः अनुग्रहाभिन्नकृत्रिमप्रसादादितत्त्वज्ञकार्यं हि तद्व्यवहार-
बीजम् । अथ प्रवक्तव्यमितिसंस्कारादिकार्यं च ज्ञानव्यवहारबीजं
लोके ततोऽस्मात्तत् आत्ममीति । तस्मात्

श्रुतेः श्रुत्यान्तान् तदनु समनुकान्तवपुषो

विनिश्चित्य न्यायादथ विहितैवेव तत्तिक्तरम् ।

उपासीत श्रुत्या श्रमश्मविरामैकविभवे

भवेऽपि त्वे चित्तप्रविधिविहितैर्योगविधिभिः ॥

उपाश्रयमात्रे तस्मिन् प्रथमं बहिरर्चयन् भासते यमाश्रित्य धर्मं
जीर्मासोपसंहारः चार्वाकसमुत्थानस्य तत्प्रतिपादनार्थं यदाचिद्विद्वान्नि
हत्यादि । तद्वानार्थं परं कर्मभ्य इत्यादि । अथार्थाकारः यमाश्रित्य
चैदं विद्वान्मतेऽपसंहारः योमाचारसमुत्थानस्य तत्प्रतिपादनार्थमात्रे
वेदं सर्वमित्यादि । तद्वानार्थमग्न्यनरसमित्यादि । अथार्थाभावः
यमाश्रित्य वेदान्तद्वारमार्गोपसंहारः सूक्ष्मनैरात्मसमुत्थानस्य तत्
प्रतिपादनार्थमसर्वेदमयश्चासीदित्यादि । तद्वानार्थं सत्यन्तमः प्रवि-
वृत्ति ये चेकात्मज्ञानोपमा इत्यादि । ततोऽपि चैकः यमाश्रित्य सांख्य
मतेऽपसंहारः प्रकृतिसत्यसमुत्थानस्य । तत्प्रतिपादनार्थं च प्रकृतेः परः

स्वादित्यादि तद्वद्वाच्यं गान्धत् सदित्यादि । ततः केवलं आत्मा प्रकाशते
यस्मान्निष्ठाद्वैतमतोपसंहारः । तत्प्रतिपादनार्थं न पश्यतीत्याहुरेकी
भवतीत्यादि । तद्वद्वाच्यं भवितुं नापि च द्वैतमित्यादि । ततः समस्त
संस्काराभिभवात् केवलमपि न विकल्पयते यस्मान्निष्ठा परमवेदा-
न्तोपसंहारः । तत्प्रतिपादनार्थं यतोवाचोनिवर्तने अप्राप्य समस्त
सद्देव्यादि । सा चावस्था न हेतुः मोक्षममरमोक्षरायमाख्यात् ।
निर्वाण्यन्तु तस्याः स्वयमेव यदात्मिण्य न्यायदर्शनोपसंहारः । तत्प्रतिपाद-
नार्थम् । अथ यो निष्काम आत्मकाम आत्मकामः स तत्रैव सन्
प्रकाशयति न तस्य प्रकाश उत्क्रामन्ति तत्रैव समवसीयताइत्यादि
तस्मादभ्यासकामोऽप्यपदाराणि विहाय पुरन्दारं प्रविशेत् यतो मार्गं
विमार्गसंसर्गसम्भोहमाशङ्कमानैरुच्यते लक्ष्येण धनुषा योगइति ।

वज्रतरयस्तरवप्रान्तरध्वान्तभीत

स्तिमितपथिकरक्षासार्थवाहेन पलात् ।

इदमुदयकरेण न्यायलोकागमनाम्

अतिवृत्तिमवधूय अक्षितं वर्त्म मुक्तेः ॥

मास्य आचामकलितमुखः प्रोचयन् प्रीत्ये नः

कोऽन्ये शिष्यकुतिप्रतविधौ शिष्यिनः स्थात् प्रकर्षः ।

निन्दामेव प्रथयतु जनः किन्तु दोषाग्रिरुध्य

प्रेष्यान्तस्य स्थानितवचनं प्रीत्येदेव भूयः ॥

इति श्रीमदुदयनाचार्यस्य तत आत्मतत्त्वविवेकः ।

समाप्तः ।